

De bij, de haan en de nachtegaal

Een onderzoek naar vogels in de Middelnederlandse letteren

Masterthesis *Nederlandse literatuur*
Faculteit Geesteswetenschappen - Universiteit Utrecht

Student: Albert de Jong
Studentnummer: 3153517
Begeleider: prof. dr. P.W.M. Wackers

28 juli 2011

Afbeeldingen op titelpagina:

	Bron
<i>Bij</i>	Bodleian Library, MS. Ashmole 1511, Folio 75v
<i>Haan</i>	Grootseminarie Brugge, MS. 89/54, Folio 5
<i>Nachtegaal</i>	Bodleian Library, MS. Bodley 764, Folio 78v

Inhoudsopgave

Deel I	4
1. Voorwoord	5
2. Inleiding	6
3. Doel, eerder onderzoek en methode	7
3.1 Doel	7
3.2 Eerder onderzoek	8
3.3 Omvang en methode	8
4. De middeleeuwen en het boek der natuur	10
4.1 Ordening van de natuur	10
4.2 Natuurkennis is boekenkennis	12
5. Middelnederlandse teksten over vogels	14
5.1 Maerlants vogelboek	14
5.2 Het boek van Sidrac	18
5.3 Van den proprieteyten der dinghen	20
5.4 Andere teksten over vogels	23
5.5 Besluit	25
Literatuur deel I	26
Deel II	29
6 De lemma's	30
6.1 De opzet van een lemma	30
6.2 Enkele methodologische opmerkingen	30
6.3 Verantwoording bij de lemma's	31
6.4 Reflectie op het maken van de lemma's	32
7. Lemma bij	34
8. Lemma haan	38
9. Lemma nachtegaal	42
BIJLAGE I – bij	45
BIJLAGE II – haan	73
BIJLAGE III – nachtegaal	88

Deel I

Een onderzoek naar vogels in de Middelnederlandse letteren

1. Voorwoord

Voor de leeslijst *Laatmiddeleeuwse lied*¹, die ik in 2010 volgde voor mijn masterstudie *Nederlandse literatuur*, moest ik vanzelfsprekend heel wat liedteksten lezen. Daartoe behoorde ook een selectie van liederen uit het Antwerps Liedboek en het Zutphens Liedboek. Ik trof daarin een aantal liederen aan waarin de nachtegaal voorkomt. Het benieuwde mij wat de betekenis van deze vogel in de liedjes zou zijn. Als vogel- en literatuurlijfhebber trekt de naam van een vogel in een tekst altijd mijn aandacht. In een aantal liederen leek mij de nachtegaal niet meer dan een aankondiger van de lente, maar ook bleek de nachtegaal een meer erotische betekenis te kunnen hebben.² Een zoektocht naar secundaire literatuur over deze zangvogel leverde onder andere een monografie op over de nachtegaal in de Europese lyriek.³ Daarin vond ik nog meer betekenissen die de literaire nachtegaal heeft. Toen ik opperde om een scriptie te schrijven over de nachtegaal in het Middelnederlands, wees Dieuwke van der Poel me op het bestaan van een Duits project over middeleeuwse dieren. Ik kwam vervolgens bij Paul Wackers terecht en werd al snel enthousiast gemaakt om een aantal lemma's te verzorgen voor de website van *animaliter*. Dit enthousiasme is alleen maar versterkt tijdens het schrijven van deze scriptie. Ik heb gekozen voor drie vogelsoorten die onderling weinig verband hebben, maar in literair opzicht alle drie interessant zijn: de bij, de haan en de nachtegaal. Het maken van drie lemma's bracht me in aanraking met een onbekende manier van onderzoek. Beschrijvend onderzoek, waarin een probleemstelling niet belangrijk is. Om enige richting aan mijn onderzoek te geven, heb ik twee onderzoeksvragen geformuleerd. Deze vragen heb ik beantwoord in de twee delen waaruit deze scriptie bestaat. Het belangrijkste deel daarvan betreft deel II met de drie lemma's. Mijn doel is dat deze lemma's binnenkort, vertaald in het Engels, op de website van *animaliter* komen.⁴

Tot slot wil Paul Wackers bedanken voor de prettige manier waarop hij mij heeft begeleid. Het gezamenlijk ontrafelen van de betekenis van het materiaal was me een genoegen. Zijn waardevolle kritiek tijdens de voortgangsgesprekken brachten me telkens een stuk verder naar het uiteindelijke resultaat: *De bij, de haan en de nachtegaal; een onderzoek naar vogels in de Middelnederlandse letteren*.

Sliedrecht, juli 2011

¹ <http://www.let.uu.nl/nederlands/nl-midned/files/laatmelied4pll.html>, juli 2011.

² Willaert 2000.

³ Pfeffer 1985.

⁴ <http://www.encyclopaedia-animalium.germanistik.uni-mainz.de>, juli 2011.

2. Inleiding

Waarom noemde de middeleeuwer de bij de nobelste vogel? Omdat de bij vleugels had en honing maakte die goed was voor mens. Anders dan wij, ging de middeleeuwse geleerde niet zelf naar buiten om meer te weten te komen over vogels, maar zocht hij de informatie op in boeken. Natuurkennis was in de middeleeuwen boekenkennis. In boeken was allerlei informatie over vogels te vinden. Echter heeft een bepaalde vogelsoort niet in elke tekst dezelfde literaire betekenis. Zo is er een fabel waarin de bij vraagt om te kunnen steken. De bij in de fabel strookt niet met de bij als nobelste vogel.

De vraag is of er een eenduidig beeld ontstaat als we alle middeleeuwse teksten over de bij zouden verzamelen en daarin de betekenis van de bij zouden nagaan. Om deze vraag te beantwoorden, is het belangrijk om eerst na te gaan wat de middeleeuwer wist over vogels. Wat hij wist over vogels, heb ik in deel I van mijn onderzoek beschreven op basis van de Middelnederlandse letteren. Bij mijn weten is een beschrijvend onderzoek over vogels nog niet eerder uitgevoerd in de medioneerlandistiek. In hoofdstuk 3 zet ik allereerst het doel en de methode van mijn onderzoek uiteen. Vervolgens geef ik in hoofdstuk 4 de middeleeuwse visie op de natuur beknopt weer. Door te stellen dat de natuur vooral beschreven is als een afbeelding van wat de Bijbel zegt, geef ik het belangrijkste uitgangspunt weer van veel middeleeuwse teksten. In hoofdstuk 5 karakteriseer ik het Middelnederlandse tekstmateriaal over vogels. Op basis van dezelfde teksten heb ik in deel II van mijn onderzoek van drie vogelsoorten de presentatie, functie en betekenis in kaart gebracht. Het gevonden materiaal is in de vorm van drie lemma's verwerkt. Dit deel is ingeleid in hoofdstuk 6, waarin ik mijn werkwijze bij het maken van de lemma's verantwoord. Per lemma is deel II aangevuld met een bijlage. Daarin is al het materiaal te vinden dat de basis vormt voor de lemma's.

3. Doel, eerder onderzoek en methode

In dit hoofdstuk zijn het doel, de opzet en de methode van mijn onderzoek beschreven. In de eerste paragraaf beschrijf ik het doel van mijn onderzoek. Vervolgens ga ik in paragraaf 3.2. na of soortgelijk onderzoek al eens is gedaan binnen de medioneerlandistiek. Daarna zal ik in paragraaf 3.3 de onderzoeksvragen en de omvang en methode van mijn onderzoek uiteenzetten.

3.1 Doel

Mijn onderzoek naar vogels in de Middelnederlandse literatuur is grotendeels gebaseerd op een Duits onderzoeksproject met de naam *Tiere in der Literatur des Mittelalters*.⁵ Dit project werd in 2006 gestart door het zogenaamde *Historisch-Kulturwissenschaftliches Forschungszentrum* in Trier. Het doel van dit project is als volgt samen te vatten: het samenbrengen van de kennis over de presentatie, functie en betekenis van dieren in de literatuur van het middeleeuwse Europa in de vorm van een alfabetisch geordende encyclopedie. Deze encyclopedie wordt opgebouwd uit lemma's die elk een diersoort beschrijven. In de lemma's is de middeleeuwse kennis over de specifieke dieren zo omvattend mogelijk samengevat. Op het moment van schrijven zijn er nog maar enkele lemma's beschikbaar. Als er meer lemma's zijn gemaakt, zal dat resulteren in een uitgebreide, digitale kennisbron over dieren in de middeleeuwen.

Het doel van mijn onderzoek is om na te gaan welke kennis over vogels er beschikbaar was in het Middelnederlands. In de middeleeuwen speelden dieren namelijk niet alleen een grote rol in het dagelijkse leven, maar figureerden ze ook veelvuldig in de literatuur. Dit geldt ook voor vogels. Geregeld wordt een vogelsoort in een middeleeuwse tekst genoemd. Zo krijgt de haan Cantecler een rol toebedeeld in het bekende dierenverhaal *Van den vos Reynaerde* en vergelijkt de dichter van lied 125 uit het Gruuthuse-handschrift zijn geliefde met een leeuwerik en de jaloerse toeschouwers met roeken.⁶ In veel gevallen zijn vogels niet meer dan een onderdeel van een 'enscenering' binnen een bepaalde tekst en spelen ze dus maar een kleine rol. Tegelijk zijn er teksten die vogels als onderwerp hebben, zoals boek 3 van Maerlants *Der naturen bloeme*. Mijn eerste vraag is in welke teksten vogels te vinden zijn. Ik verwacht dat in de volle breedte van het Middelnederlandse corpus passages over vogels voorkomen. Het is dan vervolgens interessant om na te gaan hoe deze bronnen zich tot elkaar verhouden als het gaat om de soort kennis die ze bevatten en tot welke literaire traditie ze behoren.

De volgende vraag zou kunnen zijn of de beschrijving van de haan in *Der naturen bloeme* overeenkomt met de haan Cantecler uit *Van den vos Reynaerde*. Het lijkt erop dat deze literaire twee hanen niet veel met elkaar van doen hebben, behalve dat ze van dezelfde soort zijn. Blijkbaar kwam dezelfde vogelsoort voor in verschillende soorten discours. Het beestenboek *Der naturen bloeme* behoort namelijk tot een ander genre dan *Van den vos Reynaerde*. Volgens het biologische discours van beestenboek van Jacob van Maerlant maakt het gekraai van de haan indruk. In het dierenverhaal over de vos ergert koning Nobel zich juist aan het spreken van de haan. Deze twee teksten geven geen eenduidige indruk over de haan. Welke presentatie, functie en betekenis de haan heeft in de verschillende discours in het Middelnederlands, is na te gaan door alle hanen in het tekstencorpus op te zoeken. Dat is echter nog niet voldoende. De gevonden tekstpassages moeten

⁵ <http://www.encyclopaedia-animalium.germanistik.uni-mainz.de>, juli 2011

⁶ HsGruuthuse, lied 125, f33v. Geraadpleegd via <http://www.liederenbank.nl/text.php?recordid=24912&lan=nl>, juli 2011

nog geïnterpreteerd en samengevat worden in een lemma. Degene die op zoek is naar meer informatie over de Middelnederlandse haan of hanen, kan met zo'n lemma uit de voeten. Mijn doel is om een lemma over de haan te maken. Naast de haan zal ik ook van de bij en de nachtegaal en overzicht verzorgen. Waarom ik voor deze drie soorten heb gekozen, wordt verantwoord in paragraaf 6.1

Samenvattend valt mijn onderzoek uiteen in twee vragen. Als eerste: welke kennis over vogels was er beschikbaar in het Middelnederlands? De andere vraag is welke presentatie, functie en betekenis af te leiden zijn uit het Middelnederlands voor drie vogelsoorten: de bij, de haan en de nachtegaal. Deze vraag is in de vorm van drie lemma's beantwoord.

3.2 Eerder onderzoek

Het project waar ik op aansluit, grijpt vooral terug op het werk van de bekende germanist Friedrich Ohly.⁷ Zijn betekenisonderzoek heeft nog steeds grote invloed op de mediëvistiek, met name binnen de germanistiek. Het richtte zich vooral op de allegorische betekenis van middeleeuwse teksten. In een belangrijk deel van zijn publicaties heeft hij laten zien hoe de middeleeuwer de natuur zag als een afspiegeling van de goddelijke mysteries.

In tegenstelling tot de germanistiek is betekenisonderzoek in de medioneerlandistiek nog maar weinig uitgevoerd. Slechts enkele publicaties gaan specifiek in op de betekenis van een diersoort in het Middelnederlands. Buiten een artikel van Wackers over de vos in de Middelnederlandse literatuur heb ik geen literatuur kunnen vinden waarin een dier in plaats van een primaire tekst als uitgangspunt is genomen.⁸ De passage over de viervoetige locusta uit Maerlants *Der naturen bloeme* is voor Gerritsen het onderwerp geweest van een zoektocht naar de schriftelijke herkomst van dit dier.⁹ Uit dezelfde tekst heeft Jansen-Sieben enkele dieren met elkaar vergeleken en was het valkenlemma materiaal voor een artikel van Van den Abeele.¹⁰ Van boek 6 over slangen heeft Van der Voort een kritische editie gemaakt. In deze editie heeft hij een hoofdstuk opgenomen waarin hij vermeldingen over slangen in de literaire traditie vergelijkt met zijn eigen kennis over slangen. In dat hoofdstuk zijn de verschillende soorten slangen het uitgangspunt van vergelijkingen van de hedendaagse herpetologie (de zoölogische wetenschap van reptielen en amfibieën) met beschrijvingen uit de traditie.¹¹ Meer dan deze handvol publicaties heb ik niet kunnen vinden. Ongepubliceerd bleven de Utrechtse masterscripties met lemma's over de wolf en de draak in het Middelnederlands.¹² Kortom, er is nog genoeg te onderzoeken om een beter beeld te krijgen van de presentatie, functie en betekenis van dieren in de Middelnederlandse literatuur.

3.3 Omvang en methode

Mijn onderzoek is het beste te omschrijven als een *beschrijvend* onderzoek. Dit betekent dat een probleemstelling niet zo van belang is, maar dat een goede beschrijving van het gevonden materiaal mijn doelstelling is. Ik heb mijn onderzoek verdeeld in twee delen. Deel I is als inleiding op deel II bedoeld. In deel I geef ik een overzicht van de bronnen over vogels die beschikbaar zijn in het Middelnederlands. Op basis daarvan geef ik een samenvatting van de kennis over vogels die

⁷ Zie o.a. Ohly 1966.

⁸ Wackers 1993.

⁹ Gerritsen 1968.

¹⁰ Vgl. Van der Voort 2001, p. 18; Jansen-Sieben 1996; Van den Abeele 1992.

¹¹ Van der Voort 2001, p. 167-253.

¹² Over de wolf: Van Kuilenburg 2008; over de draak: Van Werven 2010.

beschikbaar was in het Middelnederlands. Deel II bestaat uit drie lemma's en de bijbehorende bijlagen. In hetzelfde deel heb ik toegelicht en verantwoord welke werkwijze ik heb gebruikt bij het maken van de lemma's.

De omvang van mijn onderzoek beperkt zich tot het Middelnederlandse tekstcorpus. De veel grotere, Latijnse traditie valt buiten mijn bestek, evenals volkstalige teksten uit de rest van Europa. Er is volgens mij voldoende materiaal in het Middelnederlands te vinden om de lemma's te maken. Het valt ver buiten de omvang van een masterscriptie om de gehele Europese middeleeuwse literatuur daarvoor te gebruiken. Verder vraagt het meenemen van de Latijnse traditie om veel meer ruimte. Bovendien beheers ik die taal niet.

Voor deel I van mijn onderzoek is de volgende werkwijze gebruikt. In de eerste plaats ben ik in secundaire literatuur op zoek naar middeleeuwse gedachten over de natuur en in het bijzonder over vogels. Via dit zoekwerk vond ik ook een aantal primaire teksten die informatie geven over vogels. Op basis van zowel de gevonden primaire als secundaire literatuur heb ik daarna samengevat welke kennis over vogels er in de Nederlanden tijdens middeleeuwen beschikbaar was.

4. De middeleeuwen en het boek der natuur

Omnis mundi creatura
quasi liber et pictura
nobis est in speculum,
nostrae vitae, nostrae sortis,
nostri status, nostrae mortis
fidele signaculum

Ieder schepsel, ieder wezen
is als prentenboek te lezen
en houdt ons een spiegel voor:
ons bestaan en ons verscheiden,
onze vreugde en ons lijden
geeft het ons in tekens door

Alain de Lille, ca. 1128-1202

Deze beroemde eerste strofe van een gedicht uit Noord-Frankrijk over de vergankelijkheid van de mens, geeft één van de belangrijkste gedachten uit het middeleeuwse wereldbeeld treffend weer.¹³ In de hier aangehaalde, vrije vertaling is voor de frase ‘liber et pictura’ het woord ‘prentenboek’ gebruikt. In een prentenboek vullen woord en beeld elkaar aan. Zo was voor de middeleeuwer de schepping een boek met afbeeldingen van van wat er in de Heilige Schrift stond opgetekend over de Schepper. Deze zogenaamde boekmetafoor is afkomstig van Augustinus. Onder zijn invloed werd de natuur vooral bestudeerd als bron van morele lessen. God als schepper en onderhouder had zowel het boek der natuur (*liber creaturae*) als de Heilige Schrift (*liber scripturae*) gemaakt om de mens te bereiken. Deze gedachte doortrok het middeleeuwse denken en zorgde ervoor dat eigenlijk alleen de symbolische betekenis van de natuur aandacht kreeg. De schepping representeerde een goddelijke betekenis en verbeeldde elementen van de heilsgeschiedenis. De beschrijving van de natuur was daarom vooral een bezigheid van theologen.¹⁴

4.1 Ordening van de natuur

In de middeleeuwen werden er verschillende principes gebruikt om de dingen uit te natuur te ordenen. Eén daarvan was de *mundus triplex*, de driedelige ordening in het dierenrijk van vogels, vissen en dieren. Deze orde was gebaseerd op de Bijbelse indeling die in Genesis te vinden is. De mens heerst volgens Genesis 1:28 over deze groepen: ‘heers over de vissen van de zee, over de vogels van de hemel en over alle dieren die op de aarde rondkruipen’. Volgens de vermaarde theoloog van de dertiende eeuw, Thomas van Aquino, betekende deze tekst dat de mens superieur was aan de andere schepselen en dus heerschappij over hen zou voeren.¹⁵ Volgens de middeleeuwse visie op de natuur was de schepping hiërarchisch geordend. Deze ordening werd ook wel de ladder van de natuur (*scala naturae*) of keten van het bestaan genoemd. Dit christelijke concept is in de vorige eeuw door Lovejoy *The Chain of Being* genoemd in het gelijknamige boek.¹⁶ Boven aan deze keten staat God, gevolgd door de engelen, de sterren en de maan, de menselijke ziel, dieren, planten en mineralen. Deze keten is nog veel uitgebreider, omdat van elk hier genoemd onderdeel weer onderverdelingen worden gemaakt. Zo wordt de categorie vogels onderverdeeld in roofvogels, aasetende vogels, wormetende vogels en zaadetende vogels. De keten houdt ook een kwalitatieve ordening in. God is superieur aan de engelen en staat dus boven hen, net als de mens superieur is aan het dier.

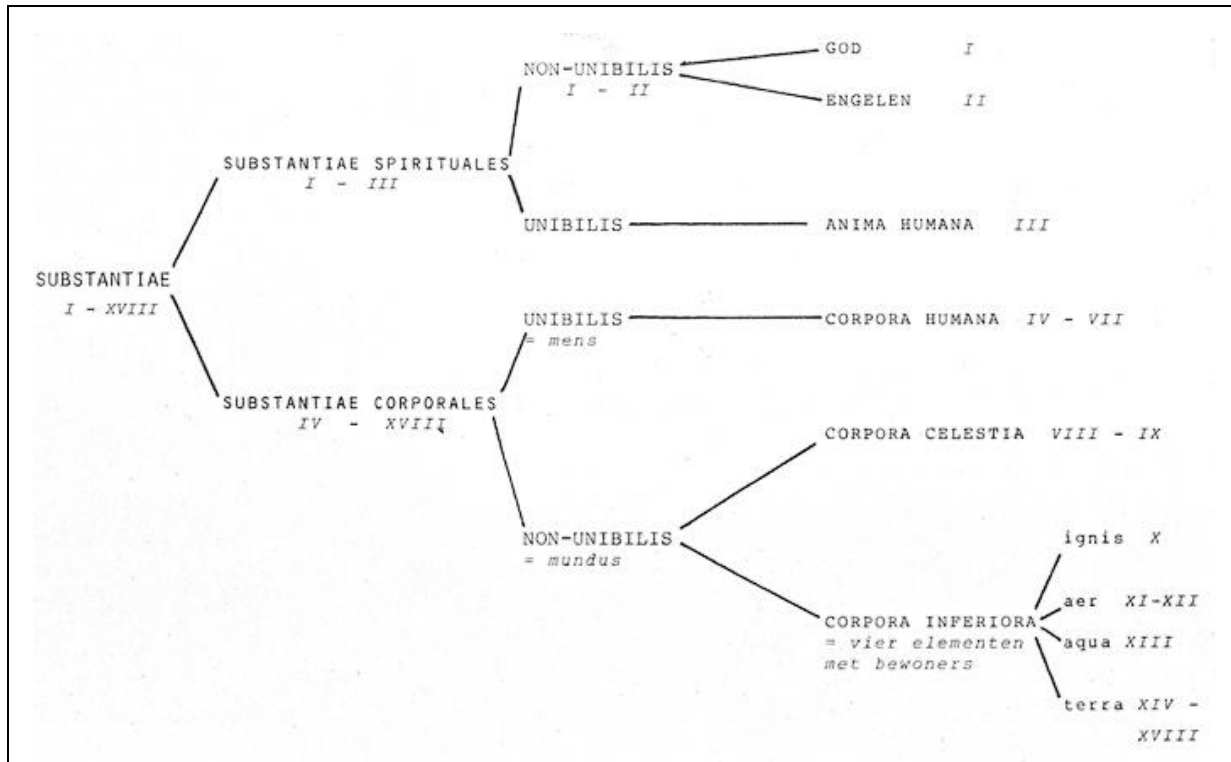
¹³ De Latijnse en Nederlandse versie van deze strofe zijn overgenomen uit Gerritsen 2000, p. 46-47.

¹⁴ Dilg e.a. 2003, p. 35-36.

¹⁵ Lie 2006, p. 55. Geciteerd is hier uit de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV), www.biblija.net.

¹⁶ Lovejoy 1936.

Dat men de verschillende ordeningsprincipes door elkaar gebruikte, is te zien in één van de bekendste middeleeuwse encyclopedieën: *De proprietatibus rerum* van Bartholomeüs Anglicus (ca. 1240).¹⁷ Hij verdeelde deze encyclopedie in negentien boeken die elk onderdeel van de schepping behandelen. Voor de negentien boeken gebruikte hij de *scala naturae*; boek 1 gaat over God, waarna de ladder verder afgedaald wordt. Daarnaast deelde Anglicus de dingen (*res*) in naar hun substantie (zie figuur 1). Deze *substantiae* zijn dingen in de werkelijkheid die op zichzelf staan. Dieren hoorden bij de *substantiae inferiora*, de stoffelijke, niet-menselijke dingen. Deze categorie werd vervolgens ingedeeld naar de vier elementen: vuur, lucht, water en aarde. Vogels werden verbonden aan het element lucht (*aer*).

Figuur 1 De opbouw van *De proprietatibus rerum*¹⁸

De lezer werd door deze ordening geholpen bij het zoeken naar wetenschappelijke kennis over een bepaalde vogelsoort. De teksten over de soorten dienden als hulpmiddel bij de uitleg van de Bijbel. De lezer die de Middelnederlandse vertaling van Anglicus' werk in handen kreeg, kon in de proloog van boek 12 over vogels vinden waarom vogels werden verbonden aan het element lucht [r. 33027-33034]:¹⁹

[...] sommige dingen van
Desen behoren totter betamelicheit
ende totter scierheyt der luchten op dat in
33030 hem als inden anderen die grote werken

¹⁷ Bogaart 2004, p. 35-36.

¹⁸ Deze afbeelding is overgenomen uit een syllabus voor de cursus *Het middeleeuwse wereldbeeld* van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Datum onbekend.

¹⁹ Gebruikt is de editie van de Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur via www.dbnl.org. Deze is niet in druk verschenen. Bij citaten of verwijzingen worden de regelnummers tussen haken vermeld. Hierna geciteerd als: *Van den proprieteyten der dinghen*. Ed. WMA 2009.

des sceppers verheun moet werden Item
beyda seyt dat totter scierlicheyt der lucht-
en behoren vogelen ende al dat vliegen-
de is [...]

Vogels behoorden tot de betamelijkheid en sierlijkheid van de lucht omdat ze kunnen vliegen. Net als in alle andere schepselen kon men in vogels de grote werken van de Schepper zien. Omdat de encyclopedie als hulpmiddel voor de theologie werd gebruikt, zijn in boek 12 alleen de vogelsoorten te vinden die in de Bijbel voorkomen.

4.2 Natuurkennis is boekenkennis

Middeleeuwse natuurkennis haalde men uit boeken. Jacob van Maerlant is om boek 3 van *Der naturen bloeme* te schrijven niet naar buiten gegaan om vogels te bestuderen. Hij selecteerde delen uit zijn bron, *De nature rerum* van tijdgenoot Thomas van Cantimpré, en vertaalde die in het Diets. Op zijn beurt gebruikt Cantimpré evenmin eigen veldnotities voor zijn boek over vogels. Slechts bij hoge uitzondering zijn eigen observaties toegevoegd aan de bronnen die de *litterati* gebruikten. Maerlant merkt bij de *Vanellus* op dat men die wel kent in Vlaanderen en kievit noemt. Meer voorbeelden dan de volgende heb ik niet kunnen vinden [r. 8183-8185]:²⁰

Vanellus dats dat uaneel.
een uoghel wel bekent een deel.
8185 een kieuits heetet in oest lant

De belangrijkste twee middeleeuwse genres waarin kennis over dieren verzameld was, waren de zogenaamde bestiaria of beestenboeken en de encyclopedieën. In de twaalfde eeuw werden beestenboeken populair. Deze boeken gingen terug op een oude traditie die wortelde in de tweede eeuw na Christus met de verschijning van de *Physiologus*, geschreven door anonieme christen in Alexandrië. In dit werk werden korte beschrijvingen van dieren voorzien van een allegorische interpretatie. Van dit werk verschenen veel volkstalige vertalingen in Europa. Omstreeks de zevende eeuw verscheen er een boek van Isodore van Seville met naam *Etymologiae*. Daarin was eveneens kennis over dieren opgenomen, grotendeels ontleend aan de klassieke auteur Plinius de Oudere. De *Physiologus* en de *Etymologiae*, gecombineerd met andere teksten, werden in de loop der eeuwen samengevoegd tot één tekstsoort, het *bestiarium*. Deze beestenboeken hadden als doel om dingen uit de natuur te moraliseren.²¹

Aan het begin van de dertiende eeuw werden de biologische werken van Aristoteles vertaald in Europa. De vertalingen van de *De partibus animalibus* en *Historia animalium* zorgden ervoor dat er nieuwe natuurkennis beschikbaar kwam. Daarnaast voorzagen de *Naturalis historia* van Plinius en het werk van Solinus in nieuwe kennis over dieren. Er kwam meer aandacht voor de eigenschappen van dieren dan voor hun allegorische betekenis. Dit vond zijn neerslag in encyclopedieën, boeken die meer gericht waren op wetenschappelijke kennis over allerlei onderwerpen. De encyclopedieën behielden nog wel de twee lagen zoals bestiaria die hadden: biologische informatie bleef verbonden aan een allegorische betekenis. De bekendste encyclopedieën uit de dertiende eeuw zijn *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré (ca. 1240), het *Speculum Maius* van Vincent van Beauvais (1256-

²⁰ *Der naturen bloeme*. Bij citaten of verwijzingen worden de regelnummers tussen haken vermeld. Hierna geciteerd als: *Der naturen bloeme*. Ed. Verwijs 1878, boek III.

²¹ <http://www.bestiary.ca/intro.htm>, juli 2011.

1259) en *De proprietatibus rerum* van Bartholomeüs Anglicus (ca. 1240), dat hiervoor al werd aangehaald. Deze encyclopedieën grepen grotendeels terug op de 'nieuwe kennis' van de oude klassieken. Ze hadden een zeer ruime verspreiding in Europa.

5. Middelnederlandse teksten over vogels

Van de drie in paragraaf 4.2 genoemde dertiende-eeuwse encyclopedieën zijn er twee in het Middelnederlands vertaald. *De natura rerum* werd rond 1270 vertaald door Jacob van Maerlant. Een Middelnederlandse vertaling van *De proprietatibus rerum*, met de naam *Van den proprieteyten der dinghen*, rolde omstreeks 1485 van de drukpers van Jacob Bellaert in Haarlem.²² Deze twee werken bevatten een boek over vogels. In de tien andere teksten die tot de Middelnederlandse encyclopedietraditie behoren, is geen aparte tekst over vogels te vinden.²³ In de vertaling van *Le livre de Sidrac*, een dertiende-eeuws vraag-en-antwoordboek, is een achttal vragen te vinden over vogels. De Middelnederlandse vertaling heeft de naam *Het boek van Sidrac*. In de overige negen encyclopedieën worden vogels hooguit terloops genoemd, zoals in de *Lucidarius*, een dertiende-eeuwse anonieme tekst [r. 811-813]:²⁴

Vissche, voghele heeft hi gegeven
Den mijnsche, diere bi soude leven.
God maecte dinc ende gene,
Sonder ons ter nutschap allene.

Misschien wel de belangrijkste tekst over vogels die ook een verspreiding in de Lage Landen kende, is niet vertaald in het Middelnederlands. Daardoor valt het werk buiten het bestek van mijn onderzoek. Ik bedoel hiermee het wijdverspreide *Aviarium* van Hugo de Folieto.²⁵ Dit Latijnse vogelboek uit de twaalfde eeuw is in maar liefst 69 handschriften overgeleverd. Het bestond uit beschrijvingen van vogels en moralisaties daarbij. Veel van de handschriften werden voorzien van fraaie miniaturen. De opzet was dus hetzelfde als een bestiarium. In Brugge wordt nog altijd een bijzonder fraai handschrift bewaard dat geproduceerd werd rond 1200 in het cisterciënzerklooster Ter Duinen in Koksijde.²⁶

5.1 Maerlants vogelboek

Jacob van Maerlant maakte omstreeks 1270 een bewerking van Cantimprés *De natura rerum*. Hij bewerkte zijn bron tot een berijmde samenvatting in proza met de naam *Der naturen bloeme*.²⁷ Het werd opgedragen aan Nicolaas van Cats van Noord-Beveland, maar waarschijnlijk had hij een breder, burgerlijk publiek voor ogen dan alleen deze adellijke heer.²⁸ Het werk bestaat uit dertien boeken waarin hij de mens tot en met de metalen behandelde. In boek 3 beschrijft Maerlant 113 vogelsoorten. Volgens Wim Gerritsen verhoudt dit boek zich tot de brontekst van Cantimpré 'als *Wat vliegt daar?* tot een handboek der ornithologie'.²⁹ De brontekst is een stuk uitgebreider over vogels dan het werk van Maerlant. Hij dicht dat hij zijn uitleggingen opzettelijk kort heeft gehouden om de lezer tegemoet te komen. In de slotregels van het gedeelte over vogels, schreef hij het volgende [r. 3657-3666]:

Hier sire hondert X ende drie

²² Bogaart 2004, p. 58.

²³ Wackers 2001.

²⁴ *Lucidarius*. Ed. Blommaert 1851.

²⁵ Zie Clark 1992.

²⁶ <http://www.historischebronnenbrugge.be>, juli 2011.

²⁷ *Der naturen bloeme*. Ed. Verwijs 1878, boek III.

²⁸ Bogaart 2004, p. 109.

²⁹ Gerritsen 1968, p. 2.

In Dietsche also ghedicht van mi,
 So ict frayste vant int Latijn,
 3660 Daer bispel of ontbonden sijn,
 Some ende niet thonderste deel.
 Up elc te dichtene gheheel
 Waer te lanc ende te swaer:
 Ic dichte corte ding ende waer;
 3665 Want ic en begheer niet
 Dats den lesere iet verdriet.

Maerlant zette dus een selectie van zijn brontekst over naar het Diets. Zijn keuze licht hij toe in de twee lastig te interpreteren versregels 3659-3660. Er zijn mijns inziens twee lezingen mogelijk: of Maerlant koos de vogelsoorten waarvan hij het Latijn het fraaiste vond, of hij selecteerde de beschrijvingen die hij vanwege de voorbeelden ('bispel') het mooiste vond. Ook merkt hij in de versregels 3661-3362 op dat hij soms nog geen honderdste deel van zijn brontekst heeft overgezet.³⁰ Hier lijkt Maerlant toch wat te overdrijven. In *De natura rerum* is slechts een handvol meer vogelsoorten te vinden. De *Ardeale*, *Egitus*, *Othus* en *Ulula* zijn niet in *Der naturen bloeme* opgenomen. De lemma's over deze vogelsoorten zijn geschrapt. Naar de reden van Maerlant om juist deze vogels weg te laten, kunnen we slechts gissen. Mogelijk vond hij de Latijnse lemma's niet mooi genoeg. In ieder geval heeft hij als vertaler de vrijheid genomen om onderdelen uit zijn brontekst te negeren. Deze werkwijze heeft Marcel van der Voort al laten zien in een analyse van boek 6 over serpentes. Daarin noemt hij een aantal overgeslagen lemma's van dat boek. Volgens hem 'ligt de verklaring wellicht in de inhoud van de betrokken lemmata.' Omdat de omvang van de overgeslagen lemma's in boek 6 varieert, lijkt het minder aannemelijk dat Maerlant de lengte als criterium nam.³¹

Boek 3 volgt op de boeken (1) over de mens en (2) over de beesten. Met beesten bedoelde Maerlant viervoetige dieren. Aan de mens wijdt Maerlant 496 versregels. Aan de viervoetige dieren maar liefst 4032 versregels. Niet veel minder aan de vogels: 3674. Zowel boek 2 als boek 3 hebben een proloog, waarna de verschillende dier- en vogelsoorten behandeld worden. De proloog van het boek over dieren bestaat uit 230 versregels. Voor vogels gebruikte hij 88 versregels. Maerlant ordende de vogels naar hun Latijnse namen, net zoals in de brontekst.

5.1.1 Beschrijving van de vogelsoorten

In de proloog geeft Maerlant alleen beknopte en algemene informatie over vogels. Hij deelt vogels in naar hun uiterlijk en dicht vervolgens over 'bitende voghel', 'crombecte voghel' en 'buschvoghele'. Deze oppervlakkige categorisering wordt verder niet gebruikt voor het aanleggen van een bepaalde structuur in de proloog. Maerlant lijkt figuurlijk gesproken van de hak op de tak te springen. In de proloog is verder geen enkele moralisering of symbolische betekenis van een bepaalde vogelsoort of groep te vinden.

Elke beschrijving in boek 3 begint met eenzelfde soort formulering: de soortnaam, gevolgd door een openingsformule. Deze formule bestaat soms uit de naam van de eerste bron die Maerlant aanhaalt, zoals bij de ibis (Ibis) [r. 2167]: 'Ibis, als ons Solinus seghet'. Dan weer noemt hij de naam van de soort in het Diets, zoals bij de gans (Ancer) [r. 323]: 'Ancer dats die gans int Latijn'. Of er wordt direct een korte typering gegeven van de soort, zoals bij de bosuil (Scrio) [r. 3353]: 'Scrio es een verdoemt voghel'.

³⁰ Voor een analyse van de vertaaltechnieken van Maerlant, zie Bogaart 2004, hoofdstuk 5.

³¹ Van der Voort 2001, p. 147-148.

De soortbeschrijvingen variëren in lengte. Van enkele versregels, zoals die over de bijeneter (Merops), tot enkele honderden versregels in het deel over de valk (Falco). Het valt op dat Maerlant zich in deze beschrijvingen vooral beperkte tot het beschrijven van fysieke eigenschappen van de vogels. Niet zelden worden hun eigenschappen verbonden aan het gedrag dat ze vertonen. Zo gebruikt de roerdomp (Butorius) zijn lange, scherpe snavel om degene die hem probeert te vangen toe te takelen [r. 648-651]:

650 Staet hi stille ende hout den bec,
 Die scarp es, ter staerke dan;
 Ende also nemen waent die man
 Steect hine daer hi mach gheraken

Slechts af en toe geeft Maerlant de moralistische of symbolische betekenis van een vogel weer. Uit de zorg van de arend (Aquila) voor zijn jongen kunnen we het Bijbelse gebod opmerken: 'eert uw vader en uw moeder.' Niet meer dan twee regels wijdt hij aan deze moralisatie [r. 143-144]. Ook de Cornix geeft een les voor het huisgezin [r. 953-956]. Van Oostrom merkt op: 'Per saldo blijft echter zowel sociale moraal als christelijke symboliek in *Der naturen bloeme* bijzaak. En even verder schrijft hij dat 'het Maerlant primair om de overdracht van feitelijke informatie' gaat.³² Toch bood Maerlant zijn lekenpubliek geen droge opsomming van informatie over vogelsoorten aan. De informatie per soort is gevarieerd. Regelmatig wordt het aantal eieren dat een bepaalde soort legt genoemd. Zulke biologische informatie wisselt Maerlant af met opmerkingen over eetbaarheid van bepaalde soorten, zoals die van de reiger (Ardea), gans (Anser) en eend (Anas). Bij enkele soorten wordt vermeld dat ze een geneeskrachtige eigenschap bezitten. Verder wordt er informatie gegeven over bepaald trekgedrag of wordt er een bijzonder verhaal verteld over ander gedrag van de soort.

Opvallend is dat over verschillende vogelsoorten antropomorf wordt geschreven. Zo is de havik (Accipiter) een rover en dus een verdoemelijk schepsel [r. 436] en is de roerdomp (Butorius) zo fel en vals als een dief [r. 644]:

645 Daer staet hi stille in der ghebare
 Als of hi doet of een steen ware,
 Ende hevet getrect in sinen hals,
 Als een dief fel ende valsch,
 Ende al omme vissche te begaen,
 Dier hi vele pleghet te vaen.

De distelvink (Carduelis) vindt Maerlant een stuk liefvalliger dan de lelijke en meer 'dorpse' uil [r. 1170-1174]:

1170 Hare sanc, die wel soete smaect,
 Ende haer plumen scoen ende fijn
 Doensi lief ende waert sijn
 Dan der dorper schuvut:
 Hi es lelic ende dorper in sijn luut.

De beschrijving van de Corotes die altijd met de raaf vecht, heeft Maerlant doen denken aan de voortdurende ruzies tussen papen en leken [r. 865-874]. Het is me onbekend of deze gedachtengang ook terug te vinden is *De natura rerum*. Duidelijk is dat het gedrag van de Corotes en de raaf wordt

³² Van Oostrom, p. 506.

verbonden aan bepaald gedrag van groepen mensen. Deze verbinding is vaker te vinden in boek 3. Zo verbeelden de Glutis en de Sicramus twee verschillende soorten pelgrims [r. 1909-1910] en wordt de gaai (Garullus) vanwege zijn gekwetter vergeleken met slechte minstreels die leugenachtig zingen [r. 2133-2134].

In enkele soortbeschrijvingen zijn bijzondere anekdotes te vinden. Als voorbeeld neem ik de sperwer (Nisus) die zijn soortgenoot nog weleens bejaagt. Als hij dit verhaal opschrijft, haalt Maerlant moraliserend uit [r. 2777-2790]:

Ende dit spreect Aristotiles,
Dat jeghen die nature es
Van allen voglen ghemene,
2780 Die hem met proien groet of clene
Gheneert, dat enghen en vaet
Geslachte dat hem bestaet
Maer die spaerware es van den seden
Onsculdich deser edelheden,
2785 Want hi proiet op sijn ghenoot.
Scaemdi, mensche, van scanden groet,
Dat elc mensche si so fier
Es het wreet of ongherier,
Ist dat hi bi proien levet,
2790 Dat hi den sinen vrede ghevet;

Volgens Maerlant is de sperwer bijzonder omdat hij, anders dan alle andere vogelsoorten, weleens jaagt op zijn soortgenoten. Men moet zich schamen om het feit dat de sperwer wel zo dapper is en de mens niet. In de regels 2788-2790 is het nogal onduidelijk wat Maerlant heeft willen zeggen. Hij lijkt nog steeds bezig met zijn moraliserende uithaal door de vraag te stellen of het wel wreed is als de sperwer prooien zou vangen en zijn soortgenoten met rust zou laten. Even verder dicht hij over de edele sperwer die in de struiken broedt, terwijl de meer 'dorperse' sperwer in hoge bomen nestelt. De dorperse sperwer is volgens Maerlant van 'lettel doghe', minder waardevol [r. 2805]. Waarom de nestplaats iets zegt over de kwaliteit van de sperwer, maakt hij verder niet duidelijk.

5.1.2 Karakterisering van de tekst

Het publiek dat *Der naturen bloeme* ter hand nam, kreeg per soort een veelheid aan informatie voorgeschoteld. De vogelsoorten waren ingedeeld op alfabetische volgorde van de Latijnse namen. Voor het publiek was *Der naturen bloeme* een nuttige kennisbron, waarin de toenmalige kennis beknopt en overzichtelijk was weergegeven in de volkstaal. Zoals eerder opgemerkt, ging het Maerlant vooral om de overdracht van biologische informatie over vogels. Diepgaande technische kennis geeft hij echter niet, omwille van zijn publiek. De enige plaats in boek 3 waar er wat technische informatie wordt gegeven, is het artikel over de medicinale behandeling van edele vogels [r. 1494-1732]. Dit artikel sluit nauw aan op dat over de valk (Falco), dat eindigt met wat regels over de edele valk. Het artikel wijkt enigszins af van de andere beschrijvingen doordat het niet begint met de beginformule en veel specifiek van inhoud is. Maerlant geeft een uiteenzetting van de medicijnen die men kan gebruiken bij het houden van valken. Er wordt nauwkeurige informatie gegeven over hoe men bepaalde kruiden en sappen moet gebruiken om een valk te genezen. Gezien het adellijke publiek van *Der naturen bloeme* is het niet verwonderlijk dat Maerlant deze uiteenzetting uit *De natura rerum* heeft overgenomen. Een adellijk heer als Nicolaas Cats was geïnteresseerd in dit onderwerp aangezien de jacht met een valk of havik een element was van de

hofcultuur.³³ Het artikel over de edele vogels is een uniek stukje van het Middelnederlands, aangezien er verder geen enkele volkstalige tekst over het houden van valken beschikbaar is. Wel zijn er jachttraktaten overgeleverd uit het Duitse, Italiaanse, Spaanse, Oudfranse en Engelse taalgebied. Dit waren vertalingen van zogenaamde Latijnse receptaria die instructies gaven voor de adellijke valkerij.³⁴ Het bekendste traktaat was zonder twijfel *De arte venandi cum avibus* van omstreeks 1240 van de Duitse keizer Frederik II. Het ontbreken van volkstalige jachtliteratuur betekent niet dat er geen sprake was van valkenjacht in de Lage Landen. Er was wellicht genoeg materiaal in het Latijn voorhanden dat de adel kon lezen.

Verschillende passages uit het boek over vogels zijn voor de moderne mens nog heel herkenbaar. Zo is uit de beschrijving van de Morpex [r. 2585-2608] als snel op te maken dat het hier om de aalscholver moet gaan; het is een zwarte vogel met een scherpe snavel waarmee hij vist in de rivier. Verhelderend zijn de regels over het drogen van de vleugels [r. 2603-2605], waarin wordt beschreven dat de soort zijn vleugels wijd houdt om ze te drogen. Deze houding is typerend voor de aalscholver. Bij andere soorten vinden we anekdotes die minder herkenbaar of geloofwaardig zijn. Zo zouden krekels uit de braakballen van de koekoek (*Cuculus*) komen [r. 1000-1004].

5.2 Het boek van Sidrac

Het boek van Sidrac is de Middelnederlandse vertaling van een Frans, populairwetenschappelijk vragenboek uit de dertiende eeuw.³⁵ In dit boek beantwoordt de wijze Sidrac de vragen van koning Bottus. In de zeven bekende Middelnederlandse handschriften waarin een Sidracvertaling te vinden is, varieert het aantal overgenomen vragen tussen de 15 en 421.³⁶ De hier gebruikte editie van Van Tol heeft handschrift O gebruikt, met daarin 421 vragen. In totaal waren er meer dan 1200 vraagstukken in de originele tekst, *Sydrac le philosophe*, te vinden. De vragen handelen over allerlei onderwerpen. In de Middelnederlandse vertaling zijn acht vragen over vogels: de vragen 71, 116, 151, 318, 360, 367, 369, 373. Ze geven een bescheiden kijk op hoe er in de dertiende eeuw werd gedacht over vogels. Hierna zijn deze vragen samengevat en voorzien van gecursiveerde opmerkingen.

5.2.1 Acht vragen

Vraag 71 - De vraag is of beesten, vogels en vissen ook een ziel hebben. Sidrac antwoordt ontkennend: nee, want alleen mensen hebben een ziel. De mens is namelijk heer over alle schepselen. *Uit deze vraag blijkt dat men uitging van een hiërarchisch geordende schepping. Deze ordening was gebaseerd op de Bijbelse indeling die in Genesis te vinden is. De mens heerst volgens Genesis 1:28 over deze groepen: 'Heers over de vissen van de zee, over de vogels van de hemel en over alle dieren die op de aarde rondkruipen'.*

Vraag 116 - De vraag is hoe vogels kunnen vliegen in de lucht. Als antwoord geeft Sidrac dat vogels op de dichtheid en vochtigheid van de lucht kunnen vliegen. Dezelfde lucht zorgt ervoor dat we kunnen leven. Vogels zouden dus blijven drijven.

Vraag 151 – Zijn er meer mensen, beesten, vogels of vissen? Sidrac antwoordt dat zowel mens als dier geschapen is. Per persoon zijn er 100 beesten, uitgezonderd de wormen. Per beest zijn er 1000

³³ Gerritsen 2001, p. 81-106.

³⁴ Van den Abeele 1997, p. 69.

³⁵ *Het boek van Sidrac*. Ed. Van Tol 1936.

³⁶ Voor een overzicht van de Middelnederlandse handschriften, zie *Het boek van Sidrac*. Ed. Van Tol 1936, p. 63.

vogels. Per beest zijn er 10.000 vissen, want God heeft er daar meer van gemaakt dan elk ander scheepsel. *De getallen in dit antwoord zijn symbolisch bedoeld. Het antwoord wil duidelijk maken dat er veel meer beesten dan mensen zijn, meer vogels dan beesten en veel meer vissen dan beesten.*

Vraag 318 – De vraag is waarom vrouwtjes van vogels een andere antuur hebben dan beesten. Het antwoord op deze vraag is intrigerend. Het lichaam van vogelvrouwtjes is gevuld met lucht. Als ze dezelfde natuur als viervoetige dieren zouden hebben, zouden ze niet kunnen vliegen. Met jongen in hun lichaam zou dat te zwaar zijn. *In het antwoord op de vraag staat niet dat vogels eieren leggen, maar impliciet lijkt dat als bekend verondersteld.*

Vraag 360 – Kunnen vogels en beesten met elkaar praten en begrijpen ze elkaar? Het antwoord dat Sidrac geeft is ontkenkend. Vogels en beesten maken wel geluid omdat God ze zo heeft geschapen, maar ze verstaan elkaar niet. Ze hebben geen ‘verstantnisse’ van spraak, zoals de mens dat heeft. *Ook in het antwoord op deze vraag valt de hiërarchie van mens en beest en vogel op. Als hoofd van de schepping had de mens blijkbaar kwaliteiten die beesten en vogels niet hadden. Over het verschil tussen de spraak van vogels en mensen is meer geschreven in paragraaf 5.4.*

Vraag 367 – Wat is de mooiste vogel? Volgens Sidrac is de haan de mooiste vogel. Als redenen daarvoor worden verschillende eigenschappen opgesomd: hij heeft een kroon, draagt sporen, kan dag en nacht onderscheiden, is gul, zorgt goed voor zijn wijfje. Hanen vechten onderling om leiderschap. De winnaar wordt gevreesd. Dit zijn allemaal eigenschappen die andere vogels niet hebben.

Vraag 369 – Wat is de nobelste vogel? Volgens Sidrac is dat de bij. De honing die de bij verzamelt is geneeskrachtig en bruikbaar voor allerlei doeleinden. *Het meest opvallend aan dit antwoord is dat de bij tot de vogels wordt gerekend. Blijkbaar behoorde alles wat kon vliegen tot de vogels.*

Vraag 371 – Waarom drinken jachtvogels niet? Ze vliegen altijd hoger dan andere vogels en zijn altijd in koude lucht. Door hun aard kunnen ze niet veel drinken. Als ze in de rui zijn, drinken ze wel.

5.2.2 Karakterisering van de tekst

De *Sidrac* wordt wel een handboek voor leken genoemd dat een breed scala aan kennis aanbod.³⁷ De vragen zijn vaak eenvoudig en de antwoorden kort. Daardoor komt het boek in moderne ogen over als de middeleeuwse versie van *Willem Wever*, het programma van de NCRV waarin vragen van kinderen worden beantwoord. Ten opzichte van de honderden vragen die in de *Sidrac* staan, is het aantal over vogels maar beperkt. Twee uitgangspunten bij de middeleeuwse kijk op vogels zijn af te leiden uit de antwoorden van Sidrac. Allereerst blijkt uit de antwoorden op de vragen 71 en 360 een sterke hiërarchische blik op de schepping. De mens stond onder God en mocht heersen over de vogels. Daarnaast blijken de eigenschappen van vogels belangrijk. Hoe meer voordeel de mens van een bepaalde vogel heeft, des te positiever deze vogel werd gekwalificeerd. Omdat de haan de uren van de dag aangeeft en nog meer positieve eigenschappen bezit, is het de mooiste vogel volgens vraag 367. Vanwege het nut van de honing wordt de bij volgens vraag 369 de nobelste vogel genoemd.

³⁷ Lie 2006, p. 15.

5.3 Van den proprieteyten der dinghen

De derde en meest uitgebreide Middelnederlandse informatie over vogels is te vinden in *Van den proprieteyten der dinghen*. Deze tekst is de Middelnederlandse vertaling uit ongeveer 1485 van de beroemde, dertiende-eeuwse encyclopedie *De proprietatibus rerum* van Bartholomeüs Anglicus. Anglicus stelde zijn encyclopedie samen op basis van tientallen bronnen, waarvan de werken van Isidorus, Aristoteles en Plinius het meest zijn aangehaald. Vermoedelijk vulde hij ze aan met wat eigen kennis vanuit het dagelijks leven.³⁸ De encyclopedie bestaat uit 19 boeken, waarvan de ordening al is beschreven in paragraaf 4.1. Het twaalfde boek is gewijd aan vogels. In ruim tweeduizend regels [r. 33017 – 35492] geeft Anglicus informatie over 38 vogelsoorten. Na een proloog worden de verschillende vogelsoorten afzonderlijk beschreven. Elke soortbeschrijving begint hij met het artikelnummer en de Latijnse naam. In de Middelnederlandse vertaling zijn de Middelnederlandse namen toegevoegd. Bij de keuze van de te beschrijven vogelsoorten heeft Anglicus zich laten leiden door de Bijbel. Hij schrijft in de proloog van boek 12 dat hij alleen de vogels beschreven heeft die in de Bijbel genoemd worden [r. 33037-33040]:³⁹

33040 allen mer alleen vanden vogelen ende van
datter vliegende is vanden welken specia-
liken die meyninge wort inden texte der
bibelen of inder glosen

Deze keuze van Anglicus is niet verwonderlijk. De kennis van de schepping was namelijk vooral bedoeld voor een beter begrip van de Heilige Schrift. Het was geen doel op zich, maar een hulpmiddel bij de gewijde studie. Geestelijken konden de lessen uit de natuur gebruiken in hun preken. De Middelnederlandse vertaling is een vrij nauwkeurige overzetting vanuit de Latijnse bron. Waar Maerlant zich de vrijheid verschafte om een compilatie van zijn brontekst te maken, hield de vertaler van *Van den proprieteyten der dinghen* zich beter aan zijn voorbeeld. Hij heeft wel op kleine schaal wijzigingen aangebracht in zijn vertaling. Zijn eigen inbreng was het grootste in de onderdelen over geografie, het dagelijkse leven, flora en fauna. Daarin vult hij informatie vanuit zijn eigen ervaring aan en vermeldt hij kleine, geografische feiten.⁴⁰ Het valt buiten het bestek en doel van mijn onderzoek om deze verschillen na te gaan.

5.3.1 De proloog

De proloog van boek 12 bestaat uit de regels 33017 tot en met 33396. Het is een belangrijk tekstdeel omdat daarin algemene informatie over de orde van de vogels (Aves) [r. 33043] wordt gegeven. Deze orde kenmerkt zich volgens Anglicus doordat ze ronddwalen [r. 33044-33045]:

Aues dat is also veel als de vie dat is son-
der wege of dwalende geseyt als ysidorus seyt

Hij verwijst hierbij naar één van zijn belangrijkste bronnen, Isidorus van Sevilla's *Etymologiae*. Hier wordt de etymologie gebruikt om de orde van de vogels af te bakenen. Volgens Isidorus is 'aves' afgeleid van 'de vie', dat 'zonder rechte weg of dwalende' zou betekenen. Als de orde afgebakend is, volgt een uiteenzetting over waaruit vogels bestaan en gaat Anglicus vervolgens in op de eigenschappen van bepaalde vogelgroepen. Dat vogels letterlijk en figuurlijk een hoge plaats

³⁸ Bogaart 2004, p. 34.

³⁹ *Van den proprieteyten der dinghen*. Ed. WMA 2009.

⁴⁰ Bogaart 2004, p. 86, 103.

innamen innemen in het wereldbeeld van Anglicus, blijkt uit twee passages in de proloog [r. 33116-33119, 33385-33395]:

... Item die vogelen volgen dye
meeste eersamicheyt der naturen onder al-
le ghedierten dat leuen in heeft nader
rechter ordinancien der winninge want ...

- 33385 ende daer om salmen alleen aensien dat die vo-
gelen gemeynlic onder alle gedierten sijn
vander puerster substancien ende vander
lichster ende edelster ende vanden starcsten be-
roeren ende vanden scarpsten ghesicht ende
33390 vanden verduwlicsten vleysch ende sma-
kelicste ende haestelicste verkeert ende tghe-
sontste ende si sijn besorchste in haren nes-
ten te maken ende in haren iongen wt te
brenghen Ende hier mede is vanden voge-
33395 len int gemeyn thans genoegh gheseyt.

De bewoordingen in de overtreffende trap spreken hier voor zichzelf. Lastiger te interpreteren is de opmerking dat vogels ‘vander puerster substancien’ zijn [r. 33387]. De vertaler heeft hier, zoals hij vaker doet, het Latinisme ‘substancien’ gebruikt. Deze term is hier gebruikt volgens de omschrijving van Aristoteles. Hoewel Aristoteles’ substantie lastig is te definiëren, komt het erop neer dat het gaat om een bepaald subject dat onderhevig kan zijn aan veranderingen en eigenschappen heeft.⁴¹ Een vogel heeft dus de puurste onderdelen die op hun beurt eigenschappen hebben. In de regels die volgen, somt Anglicus de voordelen van de substanties op: vogels bewegen zich als lichtste, edelste en sterkste. Ze hebben het scherpste zichtvermogen en het smakelijkste vlees.

5.3.2 Beschrijving van de soorten

De 38 beschreven vogelsoorten zijn geordend naar *res*. Dat wil zeggen dat de soorten op volgorde van het Latijnse alfabet zijn beschreven. Als eerste wordt de arend beschreven [r. 33398-33640], waarbij de Latijnse naam niet wordt genoemd door de vertaler. Op de bij na is dit het langste lemma over een vogelsoort in *Van den proprieteyten*. Maar liefst 242 versregels zijn toebedeeld aan de arend. Naast dat deze vanwege de ordening als eerste soort wordt beschreven, noemt Anglicus nog een andere reden om de arend als eerste te noemen [r. 33398-33402]:

- Ende wi willen aenheffen te seg-
ghen inden eersten vanden aern want hi
33400 houdt die principaetscap onder alle die
vogelen als een coninc ende hi is mildtste
van allen voghelen als plinius seyt

De arend wordt hier aangewezen als koning van de vogels en verdient dus een belangrijke plaats in een boekwerk over vogels. Waar in de proloog alleen naar Aristoteles wordt verwezen als *auctor*, wordt in het eerste lemma duidelijk wie de belangrijkste *auctores* voor Anglicus’ compilatie waren. Hij verwijst naar Aristoteles, Plinius, Isidorus, Ambrosius, Gregorius en Augustinus. Anglicus heeft bij het samenstellen dus gebruik gemaakt van meerdere bronnen. Opvallend daarbij is dat hij als uitgangspunt de soorten neemt die in de Bijbel genoemd worden, maar dat in boek 12 slechts een

⁴¹ <http://plato.stanford.edu/entries/substance/#AriAccSub>, mei 2011.

paar keer wordt verwezen naar tekstplaatsen daaruit. In slechts vijf lemma's is een glos bij een Bijbelgedeelte aangehaald. Zo wordt er bij de ulula [r. 35435] en de vleermuis [r. 35481] verwezen naar zo'n aantekening bij respectievelijk Jesaja 2 en 14. Bij de pelikaan worden Leviticus en Deuteronomium aangehaald [r. 35051-35052]. Het blijft echter bij het verwijzen naar de Bijbelse vindplaats van deze vogelsoorten. Nergens is een Bijbelse allegorese te vinden in de Middelnederlandse versie van *Van den proprieteyten*. Saskia Bogaart heeft laten zien dat de legger van de volkstalige vertaling vermoedelijk een exemplaar zonder allegorische randnoten was. Een andere mogelijkheid is dat de vertaler deze heeft genegeerd.⁴² In de lemma's is uitsluitend wat we tegenwoordig empirische kennis noemen te vinden. Zo is het opmerkelijk dat de moralisatie ontbreekt bij het verhaal over de pelikaan (Phorphenum) die zichzelf in de borst pikt om al stervend met haar bloed haar jongen te redden. Dit verhaal over de pelikaan heeft een brede verspreiding en wordt doorgaans verbonden aan het lijdensverhaal. De stervende pelikaan wordt dan vergeleken met de stervende Christus die zijn bloed geeft voor zijn kinderen.

Het publiek van de Latijnse tekst, jonge fransiscaners, hebben het verhaal van de stervende pelikaan ongetwijfeld gekend. Ze gebruikten het boek als hulpmiddel bij exegese die ze maakten voor hun preken. Ze moesten het daarbij vooral hebben van de randnoten die in de handschriften waren opgenomen. Deze aantekeningen in de marge bevatten allegorische informatie bij de eigenschappen die waren beschreven in de hoofdstekst.⁴³ Dat de Middelnederlandse vertaling deze randnoten niet heeft, zegt waarschijnlijk iets over het publiek ervan. Dat zal waarschijnlijk niet in de eerste plaats de geestelijkheid zijn geweest, maar de adel. Verder wijst onderzoek naar de gebruikerssporen in de 58 Middelnederlandse exemplaren op selectieve belangstelling van het publiek voor met name de medische informatie. De boeken over de geestelijke wereld hebben deze sporen nauwelijks. Voor de theologische toepassing was er veel minder interesse bij het adellijke publiek van de Middelnederlandse tekst.⁴⁴ Bij veel vogelsoorten in boek 12 wordt een farmaceutische toepassing vermeld. Onder andere bij de patrijs, pauw, de gier en de vleermuis. Zo zijn de eieren van de patrijs in combinatie met honing goed tegen oogzweren [r. 35150-35152] en helpt het bloed van vleermuizen tegen de kou [r. 35486-35492].

Van de vogels krijgt de bij (Apes) de meeste aandacht [r. 33765-34022]. Net als in de *Sidrac* wordt de bij gerekend tot de orde van de Aves. Toch lijkt daarover enige twijfel door te klinken in het lemma. In versregel 33770 staat 'dese dierken of voghelkijns'. Dit lijkt twijfel, maar is een bewuste woordkeuze. In boek 18 over dieren is de bij namelijk nog een keer beschreven. In boek 12 wordt de bij beschreven omdat deze vleugels heeft. Omdat de bij veel poten heeft, wordt ze ook tot de lopende dieren gerekend die boek 18 beschrijft [r. 58875-58881]:

58875 ende al ist dat si onder tgheuogelt ghetelt
mach werden nochtans want si mit voe-
ten gaende is so salmense billiker reke-
nen onder die gangende beesten sonder die pro-
prieteyten die bouen geset sijn libro xij. in die
58880 letter a. so sijn hier oec noch ander proprie-
teiten te setten die plinius vertelt libro xi. capitulo vi. ende [..]

⁴² Bogaart 2004, p. 80.

⁴³ Bogaart 2004, p. 39-40.

⁴⁴ Bogaart 2004, p. 157.

De dierenwereld werd dus op basis van eigenschappen ingedeeld. Omdat de bij zowel poten had als kon vliegen, kon hij in zowel in boek 12 als 18 beschreven worden. Anglicus heeft dit probleem opgelost door naar eigen zeggen de eigenschappen van de bij te verdelen over twee boeken. De informatie in beide boeken verschilt echter nauwelijks. Waarom dat zo is, heb ik verder niet onderzocht. Over de bij wordt een groot aantal eigenschappen en gedragingen vermeld. Het zal geen enkele lezer ontgaan dat volgens deze beschrijvingen de bij antropomorfe elementen heeft. Nergens wordt het gedrag van de bij expliciet vergeleken met de mens, maar de overeenkomsten zijn opvallend. Net als de mens heeft de bij een woning met zelfs stoelen daarin en verkiest ze de edelste tot koning. Met deze antropomorfe beschrijving van de bij is Anglicus niet uniek. In dezelfde eeuw als hij zijn *De proprietatibus rerum* schreef, verscheen van de hand van Thomas van Cantimpré een uitgebreide verhandeling over het bijenleven. In de *Bonum universale de apibus* liet Cantimpré het bijenvolk model staan voor de ideale kloostergemeenschap. Het zogenaamde Bijenboek is in de 15e eeuw ook vertaald in het Middelnederlands.⁴⁵ Zowel Anglicus als Cantimpré plaatsten zich hiermee in de aristotelische traditie. Ook Aristoteles beoordeelde dieren al op hun antropomorfe eigenschappen.⁴⁶

5.3.3 Karakterisering van de tekst

Opvallend is de gedetailleerdheid van de informatie die in *Van den proprieteyten* te vinden is. Hierin is heel duidelijk de invloed van Aristoteles te zien. De biologische kennis waarover hij beschikte, is op een empirische wijze verkregen. Het grootste deel van de lemma's in boek 12 is gebaseerd op dit soort kennis. Zo is in het lemma over de mussen te lezen dat Aristoteles vermeldt dat mussen weleens vechten met zwaluwen om een nestplaats [r. 35220-35222]. Deze informatie klopt nog steeds. Zelf heb ik regelmatig gezien hoe huismussen de oude nesten van huiszwaluwen in gebruik namen. Dit is een heel andersoortige informatie dan wordt ontleend aan Plinius. Volgens hem ontzag de leeuw de witte haan [r. 34663]. Empirische wetenschap en verhalen uit een oude verteltraditie zijn door Anglicus gecombineerd, hoewel het zwaartepunt duidelijk op de eerstgenoemde informatie valt. Anders dan *Der naturen bloeme* is *Van den proprieteyten* wel een handboek voor de middeleeuwse ornithologie.

5.4 Andere teksten over vogels

Veruit de meeste informatie in het Middelnederlands is te vinden in de drie beschreven encyclopedieën. De teksfragmenten die gebruikt zijn voor deel II van deze scriptie geven een indruk van de breedte van het materiaal waarin vogels voorkomen. Vogels worden genoemd in allerei teksten, waaronder fabels, dierenverhalen, ridderromans, lyrische liederen en religieuze verhandelingen. Ter illustratie: de haan komt voor in zowel de Middelnederlandse vertaling van de *Bestiaire d'Amour* in het *Nederrijns moraalboek* als de vertaling van het reisverhaal van Jan van Mandeville. De *Bestiaire d'Amour* is een bijzonder beestenboek, waarin eigenschappen van beesten worden verbonden aan het liefdesverlangen van de auteur. De auteur wil zich net zo intens uitdrukken als dat de haan 's nachts kraait. In het reisverhaal van Jan van Mandeville wordt het Bijbelverhaal beschreven van de verlooching van Petrus voordat de haan kraait (zie deel II, h. 9). Het is niet na te gaan op basis van welke tekst een bepaalde auteur zich een haand voorstelde en deze verwerkte in zijn eigen tekst. Het is ook niet de bedoeling om hier de intertekstuele relaties die mogelijk zouden bestaan tussen de verschillende teksten te ontrafelen. Wel zijn enkele algemene

⁴⁵ *Der byen boeck*. Ed. Stutvoet-Joanknecht 1990, p. 129.

⁴⁶ Van der Voort 2001, p. 15.

opmerkingen te maken. In veel teksten is een eigenschap van een bepaalde vogelsoort gebruikt om een eigen uitleg aan te geven. Als voorbeeld hierbij geef ik de bij (zie deel II, h. 8). In *Der naturen bloeme* en *Van den proprieteyten* staat vermeld dat de koning van de bijen zo goedertieren is dat hij niet steekt. In twee leerdichten is deze eigenschap als voorbeeld voor landsheren genomen. Zij moeten net als de bij zo goedertieren zijn. In een spiegeltekst is de encyclopedische tegenstelling tussen de bij en de spin gebruikt om twee soorten communicatiegebruikers af te schilderen. De boekenkennis over de bij was bij de schrijvers van deze teksten bekend. Voor bijna alle gevonden religieuze teksten geldt dat ze een eigenschap allegoriseren die genoemd wordt in de encyclopedieën.

Voor de lyrische teksten met daarin de nachtegaal geldt dit principe niet. Nergens wordt bijvoorbeeld aangespoord om zo mooi te zingen als een nachtegaal. De nachtegaal is niet meer dan een vrolijke aankondiger van de lente, die met zijn gezang een vast element is in een zogenaamde *Natureingang*. In lyrische teksten zou men verwachten dat de dichter zijn gezang vergelijkt met dat van een vogel. Dat is niet zo omdat de middeleeuwer vogelgeluiden anders kwalificeerde dan de moderne mens. Dat bleek eerder al uit vraag 360 in paragraaf 5.2.1. Dierengeluiden, waaronder ook vogelzang, werden gezien als instinctieve reacties. Een dier kon zich niet rationeel uiten, terwijl mensen dat wel konden door middel van mensentaal.⁴⁷ Muziek en zang waren het product van menselijke wetenschap, terwijl de zang van de nachtegaal als product van het instinct werd gezien.⁴⁸ Daarom vergelijkt een middeleeuwse zanger zich liever niet met een vogel. Opmerkelijk zijn in dat licht de twee tekstplaatsen die ik vond, waarin de dichter het zingen van een vogel vergelijkt met dat van een mens. Jacob van Maerlant vergelijkt in *Der naturen bloeme* de gaai (Garrulus) met slechte minstrels waar men naar luistert. Hoewel de gaai er volgens Maerlant wel aardig uitziet, krijst hij meer dan dat hij zingt. Voor Maerlant is dat een aanleiding om zijn leugenachtige concurrentie naar beneden te halen. Dat doet hij door ze gelijk te stellen aan de gaai [r. 2133-2144]:⁴⁹

Garrulus dit dinct mi vele
Bedieden some menestrelle,
2135 Die altoes sijn onghestade,
Ende callende vroe ende spade
Vele boerden, vele lueghen,
Ende conterfeten dien si moeghen,
Bede riddere ende papen,
2140 Porters, vrouwen ende knapen,
Daer si scone sijn omme gheplumet;

Het andere voorbeeld is hiervoor al even genoemd. In de Middelnederlandse vertaling van de *Bestiaire d'Amour* in het *Nederrijns moraalboek* vergelijkt de schrijver zijn uitroepen met die van een haan die 's nachts het hevigst kraait (zie deel II, h. 9). Omdat hij zijn werk als laatste wanhoopsdaad beschouwt om zijn liefde terug te winnen, gaat hij zelfs zover dat hij zichzelf vergelijkt met een haan.

De vogels in fabels hebben een andere functie dan de nachtegaal in een lyrische *Natureingang*. Voor fabels geldt dat de precieze vogelsoort niet altijd van belang is, maar wel zijn gedrag. Zo kan het zijn dat de havik en de sperwer verwisseld worden in een esopische fabel over de nachtegaal en de

⁴⁷ Wackers 1994, p. 326.

⁴⁸ Leach 2007, waarvan hoofdstuk 1 en hoofdstuk 6 dit idee verklaren.

⁴⁹ *Der naturen bloeme*. Ed. Verwijs 1878, boek III.

havik.⁵⁰ In deze fabel is het belangrijk voor de verhaalsituatie dat er een vogel is die de nachtegaal kan doden. Dat kunnen zowel de havik als de sperwer doen. Hun gedrag is dus belangrijker dan hun naam. Anders dan in encyclopedieën, die een dier beschrijven volgens de werkelijkheid, zijn dieren in fabels personages. Ze spelen een rol in een verzonnen situatie. Hun gedrag in een fabel is in werkelijkheid vaak onmogelijk. Een overeenkomst tussen een fabel en een tekst uit een encyclopedie is dat ze beide als doel hebben om een bepaalde moraal mee te geven. Encyclopedische natuurwetenschap diende als hulpstuk bij de allegorese over onder andere vogels. Fabels gaven met behulp van onder andere vogels als personage een bepaalde moraal door. Schippers geeft een aantal voorbeelden van fabels uit *Twispraec der creaturen* die zowel natuurwetenschappelijke informatie als een moraal geven. De twee tekstsoorten werden soms dus zelfs gecombineerd.⁵¹ In de meeste fabels die ik vond over de bij, de haan en de nachtegaal, was een dergelijke overeenkomst met de encyclopedische teksten niet te vinden.

5.5 Besluit

Vogels waren in het middeleeuwse wereldbeeld verbonden aan het element lucht. Een dier werd een vogel genoemd wanneer het kon vliegen. Een goed voorbeeld daarvan is de bij, die vanwege zijn vleugels besproken wordt in boek 12 van *Van den proprieteyten*. Volgens hetzelfde werk behoorden ze tot de uitnemendste dieren. Volgens de *Sidrac* is de haan de edelste vogel en de bij de nobelste vogel. Met hun eigenschappen bewezen ze de mensen een dienst. Niet alleen in encyclopedieën als *Van den proprieteyten* en de *Sidrac* komen vogels voor. Ze functioneren ook in andere genres, al is hun rol daarin veel kleiner. De presentatie, functie, betekenis van drie vogelsoorten zijn te vinden in het deel dat hierna volgt. Ze geven een indruk van de breedte van het materiaal waarin vogels een rol spelen. Of deze rol eenduidig of juist niet is, is af te leiden uit de lemma's.

⁵⁰ Schippers 1995, fabel 268.

⁵¹ Schippers 1995, p. 37-38.

Literatuur deel I

Primaire literatuur

Der byen boeck. Thomas van Cantimpré ca. 1263. Ed. C.M. Stutvoet-Joanknecht. Amsterdam 1990, via www.dbnl.org.

Der naturen bloeme. Jacob van Maerlant ca. 1270. Ed. E. Verwijs. Groningen 1878, via www.dbnl.org.

Het boek van Sidrac. Ed. J.F.J. van Tol. *Het boek van Sidrac in de Nederlanden.* Amsterdam 1936, via www.dbnl.org.

Lucidarius. Ed. Ph. Blommaert. *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVe eeuw.* Gent 1851. 3 dln., via www.dbnl.org.

Van den proprieteyten der dinghen. Jacob Bellaert 1485. Ed. Werkgroep Middel nederlandse Artesliteratuur (WMA) 2009, via www.dbnl.org.

Secundaire literatuur

- Bogaart 2004 Bogaart, S., *Geleerde kennis in de volkstaal; van den proprieteyten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief.* Hilversum 2004.
- Clark 1992 Clark, W.B., *The Medieval Book of Birds; Hugh of Fouilloy's Aviarium.* Medieval & Renaissance texts & studies, vol. 80. Binghamton 1992.
- Dilg e.a. 2003 Dilg, P. e.a., *Natur im Mittelalter. Konzeptionen, Erfahrungen, Wirkungen.* Akten des 9. Symposiums des Mediävistenverbandes, Marburg, 14.-17. März 2001. Berlin 2003, p. 35-36.
- Gerritsen 1968 Gerritsen, W.P., *Het spoor van de viervoetige locusta.* In: *De Nieuwe Taalgids*, 61 (1968), p. 1-16.
- Gerritsen 2000 Gerritsen, W.P. (samenst.), *Lyrische lente; liederen en gedichten uit het middeleeuwse Europa.* Willem Wilmink (vert.). Amsterdam 2000.
- Gerritsen 2001 Gerritsen, W.P., 'Hoofsheid herbeschouwd'. In: P. den Boer (red.), *Beschaving; een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur.* Amsterdam 2001, p. 81-106.
- Jansen-Sieben 1996 Jansen-Sieben, R., *Maerlants zintuig-kampioenen.* In: *Queeste* 3 (1996), p. 151-161.
- Leach 2007 Leach, E. E., *Sung Birds; Music, Nature, and Poetry in the Later Middle Ages.* Ithaca 2007.
- Lie 2006 Lie, O.S.H. (eindred.), *Het boek van Sidrac; een honderdtal vragen uit een middeleeuwse encyclopedie.* Hilversum 2006.

- Lovejoy 1936 Lovejoy, A., *The Great Chain of Being; A Study of the History of an Idea*. Cambridge 1936.
- Ohly 1966 Ohly, F., *Vom geistigen Sinn des Wortes im Mittelalter*. Darmstadt 1966.
- Pfeffer 1985 Pfeffer, W., *The change of Philomel: the nightingale in medieval literature*. New York 1985.
- Schippers 1995 Schippers, A., *Middel nederlandse fabels; studie van het genre, beschrijving van collecties, catalogus van afzonderlijke fabels*. (Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen). Nijmegen 1995.
- Van den Abeele 1992 Van den Abeele, B., 'Jacob van Maerlant over valken: een Middelnederlandse versie van de "Epistola Aquile, Symachi et Theodotionis at Ptolomeum"'. In: C. De Backer (ed.), *Kultuurhistorische Kaleidoskoop aangeboden aan prof. dr. W.L. Braekman*. Brussel 1992, p. 539-548.
- Van den Abeele 1997 Van den Abeele, B., *De arend bezweren; magie in de middeleeuwse valken traktaten*. In: Madoc, 11 (1997), p. 69.
- Van Oostrom 2006 Van Oostrom, F.P., *Stemmen op schrift; geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam 2006.
- Van der Voort 2001 Van der Voort, M., *Dat seste boec van serpentes; een onderzoek naar en een uitgave van boek VI van Jacob van Maerlants Der naturen bloeme*. Hilversum 2001.
- Van Kuilenburg 2008 Van Kuilenburg, J., *O grypende ende onversadich wolf; een onderzoek naar de wolf in de Middelnederlandse letterkunde*. Utrecht 2008. Ongepubliceerde masterscriptie, via Igitur: <http://studenttheses.library.uu.nl>, juli 2011.
- Van Werven 2010 Van Werven, M., *Het warp vier uut; een onderzoek naar de draak in Middelnederlandse literatuur*. Utrecht 2010. Ongepubliceerde masterscriptie, via Igitur: <http://studenttheses.library.uu.nl>, juli 2011.
- Wackers 1993 Wackers, P.W.M., *The image of the Fox in Middle Dutch Literature*. In: *Reinardus*, 7 (1993), p. 181-198.
- Wackers 1994 Wackers, P.W.M., 'Opvattingen over taal en taalgebruik'. In: M. Stoffers (red.), *De middeleeuwse ideeënwereld 1000-1300*. Hilversum 1994, p. 317-341.
- Wackers 2001 Wackers, P.W.M., 'Die mittelniederländische enzyklopädische Tradition'. In: A. Berteloot & D. Hellfaier (uitg.), *Jacob von Maerlants >Der naturen bloeme< und das Umfeld*. Niederlande-studien dl. 23. Münster 2001, p. 11-27.
- Wackers 2005 Wackers, P.W.M., 'The middle dutch bestiary tradition'. In: B. Van den Abeele, *Bestiaires médiévaux. Nouvelles perspectives sur les manuscrits et les traditions textuelles*. Louvain-la-Neuve 2005, p. 249-264.

Willaert 2000

Willaert, F., *De nachtegaal en het schaakbord (Antwerps Liedboek, nr. 10)*. In: *Madoc*, 14 (2000), p. 214-222.

Digitale bronnen

<http://www.let.uu.nl/nederlands/nl-midned/files/laatmelied4pll.html>

<http://www.encyclopaedia-animalium.germanistik.uni-mainz.de>

<http://www.liederenbank.nl>

<http://www.biblija.net>

<http://www.bestiary.ca/intro.htm>

<http://www.historischebronnenbrugge.be>

<http://plato.stanford.edu/entries/substance/#AriAccSub>

Deel II

De bij, de haan en de nachtegaal

6 De lemma's

6.1 De opzet van een lemma

Bij het maken van de lemma's heb ik gebruik gemaakt van het vaste format dat wordt aangehouden op de website van het *animaliter*-project.⁵² Dit format bestaat uit drie onderdelen: de beschrijving van het werkelijke dier, de beschrijving van het dier in de antieke zoölogie en Bijbelexegese en als derde de beschrijving van het dier ingedeeld naar taalgebied. Ik beperk met tot het derde onderdeel: de beschrijving van een bepaalde vogelsoort in de Middelnederlandse letteren. Het project houdt bij het derde onderdeel de volgende onderverdeling aan: C. Latijnse literatuur, D. Romaanse literatuur en E. Germaanse en Keltische literatuur. Het Middelnederlands valt onder onderdeel E van het lemma en is genummerd als E.3. Ik vermeld deze indeling omdat daarmee duidelijk is op welke plaats mijn lemma kan worden toegevoegd aan de digitale encyclopedie.

Elk lemma van teksten uit een bepaald taalgebied is daarnaast onderverdeeld in vier gedeelten. Het eerste deel (I) bestaat uit de Middelnederlandse terminologie van de diersoort. Deel twee (II) bestaat uit het materiaal uit dierallegorieën en dierkundige teksten. Het derde deel (III) beslaat de dierdichten en deel vier (IV) de zogenaamde niet-diergerelateerde teksten. In het laatste onderdeel worden bijvoorbeeld passages uit een medisch handboek of een ridderroman opgenomen. De onderdelen II-IV zijn nog verder verdeeld. Voor de duidelijkheid is de opzet hieronder schematisch weergegeven in figuur 2.

I - Terminologie	
II – Dierallegorieën en dierkundige teksten	<ol style="list-style-type: none">1. <i>Physiologus, bestiarum</i>2. <i>Encyclopedieën, dierkunde</i>3. <i>Gebruiksliteratuur (jachttraktaten e.d.)</i>
III - Dierdichten	<ol style="list-style-type: none">1. <i>Fabels</i>2. <i>Dierenverhalen</i>
IV – Niet-diergerelateerde literatuur	<ol style="list-style-type: none">1. <i>Narratieve teksten</i>2. <i>Lyrische teksten</i>3. <i>Discursieve teksten</i>

Figuur 2. De opzet van het lemma

6.2 Enkele methodologische opmerkingen

Het maken van een lemma is te verdelen in vier stappen: het verzamelen van het materiaal, het ordenen ervan, de interpretatie ervan en het maken van de tekst van het lemma. Bij elk van de doorlopen stappen heb ik keuzes gemaakt die ik hierna beschrijf.

(I) Bij het verzamelen van het materiaal uit het Middelnederlands ben ik als volgt te werk gegaan. Ik begon telkens met het vaststellen van de terminologie. Daarvoor werd het online Middelnederlandsch woordenboek (GTB) geraadpleegd.⁵³ Vervolgens heb ik via de gevonden termen gezocht naar teksten op de cd-rom van het Middelnederlandsch woordenboek (cd-rom Middelnederlands) en op de website www.dbnl.org (DBNL). Daarnaast heb ik op

⁵² <http://www.encyclopaedia-animalium.germanistik.uni-mainz.de>

⁵³ Via de Geïntegreerde Taalbank: <http://gtb.inl.nl>

www.liederenbank.nl (LB) gezocht binnen liedteksten en bleek dat deze database alleen voor de nachtegaal treffers opleverde. Verder werd de catalogus van fabels van Anda Schippers gebruikt om fabelteksten te vinden.⁵⁴ Teksten van na het jaar 1500 werden niet meegenomen in de verzameling. Op de cd-rom Middelnerlands zocht ik via de zoekfunctie in het Corpus Gyseling binnen rijm- en prozateksten. Op DBNL zocht ik binnen de tijdperiode 'middeleeuwen'. Het naslaan van de liederenbank bleek het beste te werken door te zoeken op trefwoord. Opgemerkt moet worden dat Bijbelvertalingen niet opgenomen zijn in de selectie. In de lemma's van *animaliter* worden Bijbel en Bijbelexegese namelijk apart beschreven.

(II) De treffers die het zoekwerk opleverde, zijn ingedeeld in de categorieën die zijn gebruikt in het format van *animaliter*. De tekstfragmenten zijn opgenomen in de bijlagen. Bij elk fragment is door middel van voetnoten de bron vermeld. Verder is -waar mogelijk- door middel van hoofdstuk- en regelnummers de precieze vindplaats aangegeven. De citaten zijn ingedeeld per categorie en vervolgens alfabetisch gerangschikt. Enkele onbekende woorden heb ik gemarkeerd met een asterisk en vertaald met behulp van de GTB.

(III) Voor de interpretatie van de gevonden tekstpassages heb ik een aantal keren gebruik gemaakt van secundaire literatuur. Relevante literatuur heb ik vermeld in de lemma's. Om zo duidelijk mogelijk te laten zien in welke context de haan en de bij worden genoemd, heb ik de citaten zo ruim mogelijk in de bijlage weergegeven.

(IV) De gevonden passages heb ik daarna zo volledig mogelijk samengevat in de lemma's. Elk lemma is per onderdeel voorzien van bronverwijzingen.

6.3 Verantwoording bij de lemma's

De keuze voor het maken van een lemma over de bij heeft twee redenen. Ik kwam in de *Sidrac* vraag 369 tegen. Volgens het antwoord op deze vraag is de bij de nobelste vogel. Dat de bij als vogel werd aangemerkt, wekte mijn interesse. Daarnaast bleek dat de bij opvallend veel aandacht krijgt in de encyclopedische traditie.

In *Der naturen bloeme* (NB) zijn 225 versregels aan de soort gewijd. Geen enkel ander insect in boek 7 geeft Van Maerlant zoveel aandacht als de bij. Net als in de NB krijgt wordt de bij in *Van den proprieteyten* (VdP) uitgebreid beschreven: in 633 regels, verdeeld over twee boeken. In boek 12 is de beschrijving van de bij de langste van alle vogels (259). Hetzelfde geldt voor de beschrijving in boek 18 over lopende dieren. Daarin is de beschrijving van de bij met 371 regels de langste. De beschrijvingen bestaan uit een lange opsomming van de eigenschappen en verschillende gedragingen van de bij. In zowel de NB als VdP lijken deze niet op een bepaalde wijze geordend te zijn. Ik heb geprobeerd de opsommingen zo volledig en beknopt mogelijk weer te geven in het lemma. De meeste elementen uit de NB komen ook in de beide beschrijvingen van VdP voor. Daarom heb ik in het lemma de eigenschap of het gedrag genoemd, gevolgd door de vermelding van de werken waarin deze wordt genoemd. Deze werkwijze heb ik ontleend aan het lemma over de olifant in de Latijnse literatuur (C. II 2) op de website van *animaliter*.⁵⁵ Met het verschil dat ik het werk in plaatse van de auteur als verwijzing heb gebruikt. Of een bepaald element uit de beschrijvingen belangrijker is dan

⁵⁴ Schippers, A. *Middel nederlandse fabels; studie van het genre, beschrijving van collecties, catalogus van afzonderlijke fabels*. Nijmegen 1995.

⁵⁵ <http://www.encyclopaedia-animalium.germanistik.uni-mainz.de/Tierlexikon/Textdateien/Probeartikel/Elefant.pdf>

het andere, is erg lastig na te gaan. Daarom heb ik alle elementen genoemd. Bij de bij is dat van belang omdat veel elementen uit de encyclopedische traditie een religieuze betekenis krijgen of een rol spelen in dierdichten. Onder andere het zoeken naar honing, het kiezen van de edelste bij als koning en het sociale leven worden van een betekenis voorzien in de andere genres. Deze intertekstuele relaties worden bijvoorbeeld duidelijk in de fabels over de bij. De bij sterft als hij gestoken heeft volgens fabel 48. Dat komt overeen met de informatie in de encyclopedische werken. Daarom heb ik daar intern naar verwezen in het lemma. Hetzelfde geldt voor de antithese tussen het gedrag van de spin en van de bij. De tegenstelling is in zowel fabel 49 als enkele religieuze teksten te vinden. Voor fabels geldt dat ze ook verwijzen naar de realiteit.⁵⁶ De deugden waar de bij voor staat, heb ik daarom opgesomd in het lemma. Ook de religieuze teksten over de bij leveren een eenduidig, positief beeld op over het dier. Dit beeld heb ik onder de discursieve teksten samengevat.

Mijn tweede lemma gaat over de haan. De haan wekte mijn interesse omdat ik de haan Cantecler kende uit *Reinaerts historie* en *Van den vos Reynaerde*. Net als de bij bleek ook deze vogelsoort te zijn opgenomen in de lijst van *animaliter*.⁵⁷ Bij het maken van dit lemma heb ik dezelfde werkwijze toegepast als bij het lemma over de bij. Ik heb ervoor gekozen om de encyclopedische informatie zo volledig mogelijk samen te vatten. De meest opvallende tekst over de haan is in de Middelnederlandse vertaling van de *Bestiaire d'Amour*. Ik heb deze tekst, net als de passages over Cantecler in de verhalen over Reinaert de vos, samengevat zodat duidelijk wordt wat de precieze betekenis van de haan is. Bij de fabels heb ik het plot ervan zo beknopt mogelijk weergegeven. De discursieve teksten zijn in genres ingedeeld, om het lemma overzichtelijk te maken. Als voorbeeld heb ik daarbij het lemma over de olifant (E.3, IV 3) op de website van *animaliter* gebruikt.

In het derde lemma beschrijf ik de nachtegaal. De nachtegaal heb ik gekozen omdat deze soort in de lijst van *animaliter* staat en ik omdat ik benieuwd was of de soort voor 1500 voorkomt in de lyriek. De nachtegaal wordt twee keer beschreven in *VdP*: onder *Lucina* en onder *Philomena*. Mijn onderzoek was te beperkt om na te gaan waarom de nachtegaal twee verschillende Latijnse namen heeft. De nachtegaal krijgt in de encyclopedische traditie minder aandacht dan de bij en de haan. De soort is vooral in de lyriek te vinden. Daarin speelt de nachtegaal een kleine en eenduidige rol. Het deel over de lyrische teksten is daarom beknopt gebleven. Minder eenduidig is de betekenis van de nachtegaal in de vier gevonden discursieve teksten. Daarom heb ik de vier gevonden passages afzonderlijk genoemd.

6.4 Reflectie op het maken van de lemma's

Bij het maken van lemma's is het erg belangrijk om systematisch te werk te gaan. De juiste zoektermen zijn daarbij een belangrijk uitgangspunt. Het is me een aantal keer overkomen dat ik een tekst miste doordat ik een zoekterm over het hoofd zag. Daarnaast is een redelijk overzicht van het corpus belangrijk. Het *Byenboeck* is bijvoorbeeld niet te vinden via de tekstbestanden die ik heb gebruikt en zou ik zonder begeleiding over het hoofd hebben gezien. Toch denk ik dat met de gebruikte werkwijze verreweg het grootste deel van het Middelnederlandse corpus doorzocht is. Misschien wel de lastigste taak is om een overzicht van het gevonden materiaal te maken en dat samen te vatten in een lemma. Enerzijds is het belangrijk om zo volledig mogelijk te zijn in het lemma, anderzijds is beknoptheid een voorwaarde voor een goed lemma. Ik heb geprobeerd daar

⁵⁶ Schippers 1995, p. 16.

⁵⁷ <http://www.encyclopaedia-animalium.germanistik.uni-mainz.de/tierliste-deutsch.html>

een goede balans tussen te vinden. Verder is het belangrijk om aan de hand van de hoeveelheid gevonden materiaal te bepalen of het nodig is om een tussentijdse samenvatting te geven. Ik heb ervoor gekozen om de gevonden tekstpassages direct in het lemma te verwerken. Een tussenstap kan zijn om per genre de interpretaties samen te vatten in een aparte paragraaf. Bij dieren waarover erg veel teksten zijn te vinden, zal dat noodzakelijk zijn. Het voordeel van het maken van een lemma is dat je volgens een vast patroon kunt werken en dat het resultaat een voorgeschreven vorm heeft. Tijdens het onderzoeken is het doel telkens duidelijk. Een nadeel is dat het type onderzoek een werkwijze vraagt die een student Nederlands anno 2011 niet gewend is. Het duurde bij mij even voordat ik gewend was om te werken zonder duidelijke probleemstelling.

7. Lemma bij

E.3 Middelnederlandse literatuur

I Terminologie

Mnl.: *Bie, bye*; mv: *bien, byen*.

II Dierallegorieën en dierkunde

1. *Physiologus, bestiaria*

De bij komt niet voor in de Middelnederlandse bestiaria.

2. *Encyclopedieën, dierkundige teksten*

In Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme*, de Middelnederlandse bewerking op rijm van Thomas van Cantimprés *De natura rerum*, wordt de bij beschreven (NB, boek 7, r. 31-254). Ook in het *boek van Sidrac* (vr. 369) en *Van den proprieteyten der dinghen* (VdP), de Middelnederlandse vertaling van Bartholomeüs Anglicus' *De proprietatibus rerum*, komt de bij voor. In *VdP* wordt de bij zelfs twee keer uitvoerig beschreven (b. 12, r. 33765-34022 & b. 18, r. 58868-59237). *NB* behandelt de bij in het boek over insecten omdat het een worm is. *VdP* behandelt in boek 12 de eigenschappen van de bij die bij een vogel horen. Boek 18 (over dieren) beschrijft dat men de bij beter tot de lopende dieren kan rekenen, met uitzondering van de eigenschappen die in boek 12 zijn beschreven. De eigenschappen in boek 18 komen echter ook in 12 voor.

Geen enkel vliegend dier is zo edel als de bij (NB, Sidrac, VdP 12). Bijen paren niet zoals vogels en krijgen toch een talrijk nageslacht (NB, VdP 12). Ze leven in grote aantallen bij elkaar (NB, VdP 12). Ze maken hun eigen woning van was en allerlei kruiden (VdP 12, 18) en verzamelen honing in raten (NB, VdP 12, 18). Ze houden hun korf schoon (VdP 18). Men ziet bijen alleen 's zomers honing verzamelen (NB, VdP 18). Hoe dat bijen precies honing maken, kunnen we niet begrijpen (VdP 12). Uit de drek van ossen komen gevleugelde dieren die op bijen lijken (NB), evenals uit dode kalveren en dode paarden (VdP 12). Bijen leven in vrijheid onder één gekozen koning: de mooiste, edelste en meest goedertieren bij (NB, VdP 12). Deze heeft een angel maar steekt daar zelden mee (VdP 12) ↔ De koning heeft geen angel en gebruikt zijn hoogheid ter bescherming (NB, VdP 18). Tegenstanders van de koning verliezen het in een gevecht (NB, VdP 12, 18). Het bijenvolk is verdeeld in drie ordes: de koning, de strijders en de werkers (NB) of: de leider, de mannetjes en vrouwtjes (VdP 12). Veel mannetjes hebben geen angel, vrouwtjes wel. Het lichaam van de leider is zwart en rood (VdP 12, 18). Elke bij heeft zijn eigen taak (NB, VdP 12, 18). Bijen hebben raadsheren, voogden en hertogen (NB). In vreemde landen letten bijen erop dat hun veren niet nat worden (NB, VdP 18). Bijen wonen in een korf, waarop ze rusten en die ze tot de dood toe verdedigen (NB, VdP 12). De wachters worden gedood als de honing rijp is (NB). Alleen als het mooi weer is of de jongen geboren zijn, vliegen alle bijen uit (NB, VdP 18). Bijen kiezen welke jongen mogen blijven leven (NB). Soms strijdt het ene bijenvolk tegen het andere om bloemen of honing (NB, VdP 12, 18). Er zijn ook slechte, aggressieve bijen (NB, VdP 18). Bijen houden niet van rook en vieze lucht (NB, VdP 12, 18). De lucht van een dode bij doodt andere bijen. Ze leven maximaal tien jaar. Bij een sterke wind maken ze de korf dicht (VdP 12). Men moet niet veel honing in de korf laten omdat bijen anders traag worden (VdP 12, 18). Er zijn verschillende manieren om bijen bij de korf te houden (VdP 12). In regenachtige

jaren komen er veel bijen voor (VdP 12). Hun angel blijft steken in de aanvaller, waardoor de bij sterft (VdP 12). Bijen beladen zich met kleine steentjes om tegen de wind in te vliegen (VdP 18). De koning vliegt zelden uit, omringt door zijn volk. Als de koning sterft, rouwt het hele volk en werkt het niet (VdP 18). Bijen zijn vatbaar voor verschillende ziekten (VdP 12, 18). Er zijn verschillende vliegende insecten die de bijen willen doden en honing stelen (VdP 12, 18). Er is geen wezen dat vuriger is dan de bij als hij boos is (VdP 18). Honing bezit medicinale eigenschappen die goed zijn voor o.a. de romp (NB, VdP 12). De beste honing wordt gemaakt in de lente (VdP 18). Zoete muziek en zang brengt bijen terug naar de korf omdat ze ervan houden (VdP 18).

Vraag 369 in de *Sidrac* over wat de edelste vogel is, heeft als antwoord dat de bij de edelste vogel is omdat zijn honing de gezondheid van de mensen bevordert.

Ed.: *Der naturen bloeme*. M. Gysseling. Reeks II: Literaire handschriften, deel 2. 's-Gravenhage 1981. *Het boek van Sidrac*. J.F.J. van Tol. Amsterdam 1936; *Van den proprieteyten der dinghen*. Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur (via dbnl.org).

III Dierdichten

1. Fabels

Er zijn zes Middelnederlandse fabels te vinden waarin de bij een fabelpersonage is. In vijf van de zes fabels is de bij een personage met positieve eigenschappen. Volgens deze fabels is de bij ijverig, eerlijk, productief, een gezelschapsdier en wars van alcoholmisbruik. Er is één esopische fabel over de bij (nr. 48). Daarin vraagt de bij aan Jupiter om dodelijk te kunnen steken. Jupiter zorgt ervoor dat de bij voortaan zelf dood gaat als hij steekt. Dit is de enige fabel waarin de bij als negatief personage naar voren komt. Dat een bij sterft als hij gestoken heeft, wordt ook genoemd in de encyclopedische traditie (→ E.3, II 2). In vier Cyrillus-fabels wordt de bij als deugdzamer personage opgevoerd. In nr. 49 staat de ijverige bij tegenover de giftige spin, net als in verschillende religieuze teksten (→ E.3, IV 3). De bij legt de spin uit dat eerlijke arbeid goed voedsel oplevert, terwijl hebzucht en oneerlijkheid altijd hun tol eisen. De bij staat hier synoniem voor eerlijke ijver. Van deze ijver wil de wijnvlieg in nr. 50 de bij afbrengen door wijn in plaats van honing te drinken, maar de bij heeft bezwaren tegen de slechte gevolgen van wijndrinken. Het nut van leven in gezelschap benadrukt de bij tegenover de vliegende mier en de mus (nr. 249, 265). De nuttigheid van de bij blijkt uit de fabel in de *Twispraec der creaturen* (nr. 228): de gestoken imker die de korf verwoest, vervalt in armoede.

Lit.: Schippers, A. *Middelnederlandse fabels*. Nijmegen 1995.

2. Dierenverhalen

Alleen in *Reinaerts historie* en *VdvR* wordt de bij genoemd (r. 6990). Reinaert de vos takelt de wolf Ysegrimus toe in een gevecht en vraagt daarna spottend of de wolf misschien door een bij gebeten is.

Ed.: *Reinaerts historie (Reinaert II)*. W.G. Hellings. Zwolle 1952.

IV Niet-diergerelateerde literatuur

1. Narratieve teksten

Geschiedschrijving: In de eerste partie van Jacob van Maerlants *Spiegel historiael* komen vier passages over de bij voor. In de eerste passage zijn de bij en honing onderdelen van een paradijselijke situatie op het eiland Fortuna (Eerste Partie, b. 1, h. 31). In de tweede passage dient het ontbreken van de angel bij de bijenkoning als voorbeeld voor landsheren (Eerste Partie, b. 8, h. 42) (→E.3 IV 3). De derde passage spoort aan om te zijn als ijverig naar honing zoekende bijen (Eerste Partie, b. 8, h. 74). Net zoals vogels veren hebben en bijen een angel, heeft ieder dier van nature wat hij nodig heeft (Tweede Partie, b. 6, h. 75).

Ed.: *Spiegel historiael, eerste partie*. M. de Vries en Verwijs, E. Leiden 1863

2. Lyrische teksten

In *Der kerke claghe* bezingt Maerlant dat de bij honing uit bramen haalt, wat de spin niet kan (r. 12-13) (→E.3 III, 1). Zo treft mens die de deugd najaagt, geen blaam.

Ed.: *Der kerken claghen*. In: Jacob van Maerlant's Strophische Gedichten. J. Verdam & P. Leendertz jr. Leiden 1918;

3. Discursieve teksten

Allegorieën: In *der byen boeck*, de populaire Middelnederlandse vertaling van Thomas van Cantimprés *Bonum universale de apibus*, staat de allegorese van het bijenvolk centraal. Het samenleven van het bijenvolk wordt toegepast op het kloosterleven. Christus staat, net als de bijenkoning, aan het hoofd van zijn volk. Cantimpré wilde laten zien dat het kloosterleven de ideale, christelijke samenleving is. Alle onderdelen van het bijenleven worden gemoraliseerd.

Dialogen: In de *Disputacie van onser Vrouwen ende van den Heilighen Cruce* vergelijkt de dichter zich met een arme bij die niet weet wie zijn honing zal eten (r. 221).

Heiligenlevens: In *Het leven van sinte Amand* wordt in een exempel de natuur van de bij als voorbeeld beschreven. Zoals de bij voedsel zoekt op alle goede bloemen, moet men geestelijk voedsel zoeken in de Schrift (r. 5287).

Leerdichten: Volgens de *Dietse doctrinale* steekt de bijenkoning in tegenstelling tot het bijenvolk niet. Landsheren en prinses moeten, net als de bijenkoning, goedertierenheid betrachten (b. 2, r. 4602). Dezelfde betekenis heeft de bij in het leerdicht *Melibeus* (r. 3660) (→E.3 IV 1).

Spiegelteksten: In drie spiegelteksten komt de bij voor. In alle spiegelteksten wordt het verzamelen van honing gemoraliseerd. Volgens de *Spiegel der menschelicker behoudenesse* (prol. 2, f.2b & h. 17, f. 42c-d) trekt de spin gif uit de bloem terwijl de bij uit dezelfde bloem honing haalt (→ E.3. III 1). De geestelijke strekking daarvan wordt betrokken op twee soorten mensen die naar de communie gaan. Volgens de *Spiegel der Volcomenheit* (h. 31, 184) gaat in de voortgaande weg de begeerte

boven het verstand, zoals een bij begerig op bloemen afvliegt om honing te verzamelen. Als een naarstige bij moet men geestelijke honing zuigen (h. 56, r. 354). In de *Spiegel der Sonden* is de bij een aansporing om ijverig te zijn (h. 55, r. 9852). Ook wordt in deze tekst de angelloze bijenkoning als voorbeeld voor prinsen genoemd (h. 66, r. 12169) (→E.3 IV 3).

Theologische teksten: In de *Limburgse sermoenen* wordt Salomo aangehaald, die spreekt over de bij die ondanks zijn korte vlucht een begin van zoetheid heeft. Zo zorgt vertrouwen, hoe kort die ook is, op God voor een begin van zoetheid (p. 304). Daarnaast getuigt de honing van de bij van de eeuwigheid met God (p. 399). Volgens Ruusbroecs *Gheestelike brulocht* brengen bijen honing in hun vergadering en zorgen zo voor eenheid. Zo moet de mens lof en dank verzamelen om in enigheid met God te leven. De Middelnederlandse vertaling van *La Somme le Roi, Des coninx somme*, bevat de tegenstelling spin-bij (→ E.3, III 1). Daarnaast beschrijft het werk de bij als toonbeeld van ootmoedigheid. Het zegt dat bijen doornen ontzien. Zo ontzien ootmoedige mensen de negatieve eigenschappen van andere mensen (dl. 1, r. 49 & dl. 1, r. 336). Volgens de *Blome der doechden* van Dirc Potter achtervolgt de gestoken beer de bij zolang dat hij de honing vergeet (p. 27) en volgt de bij gerechtigheid na (p. 79). In de *Tafel van den kersten ghelove* staat dat koning David zegt dat zijn vijanden hem omringen als stekende bijen, die honing voor ons verzamelen (h. 27, p. 372).

Wijsheidsliteratuur: Volgens *Heymeijchede der heymelijcheit*, Jacob van Maerlants vertaling van de *Secreta secretorum*, moet men zo nuttig en vroom zijn als de bij (f. 74rb, r. 1905).

Samenvattend: de bij komt het meest voor in religieuze teksten. Het leven van de bij spoort volgens deze teksten aan tot een ijverig verlangen naar God. De bij staat voor verschillende deugden: nuttigheid, vroomheid, goedertierenheid, ootmoedigheid en gerechtigheid.

Medische teksten: in medische teksten worden gepulverde bijen genoemd als geneeskrachtig voor *lapdanum* en *lapacium*. Tevens wordt een middel tegen bijen- en wespensteken besproken.

Ed.: *Der byen boeck*. C.M. Stutvoet-Joanknecht. Amsterdam 1990; *Disputacie van onser Vrouwen ende van den Heilighen Cruce*. In: Jacob van Maerlant's Strophische Gedichten. J. Verdam & P. Leendertz jr. Leiden 1918; *Leven van Sinte Amand, patroon der Nederlanden*. Gillis de Wevel. Blommaert, Ph. Gent 1842-1843; *Dietse doctrinale*. Boek II. W. Kuiper (via cd-rom Middelnederlands). *Melibeus*. In: Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen. F.A. Snellaert. Brussel 1869; *Spieghele der menscheliker behoudenesse*. L.M.F. Daniels. Tiel 1949; *Spieghele der Volcomenheit*. Hendrik Herp. L. Verschueren. Dl. 2, Antwerpen 1931; *Die spiegel der sonden*. J. Verdam. Leiden 1900-1901; *De Limburgse sermoenen*. J.H. Kern. Leiden 1895; *Werken*, dl. 1: *De gheestelike brulocht*. Jan van Ruusbroec. Poukens, J.B. & L. Reypens. Tiel 1944-1948; *Des coninx somme*. D.C. Tinbergen. Leiden 1907; *Blome der doechden*. Dirc Potter. F.P.S. Schoutens. Hoogstraten 1904; *Tafel van den kersten ghelove*. Dirc van Delf. L.M. Daniëls. Antwerpen 1938; *Heymeijchede der heymelijcheit*. W. Kuiper (datum onb., via cd-rom Middelnederlands); *De "Liber Magistri Avicenne" en de "Herbarijs"*. L.J. Vandewiele. dl. 1. Brussel 1965; *Het "Boeck van Surgien"*. Thomas Scellinc. E.C. van Leersum. Amsterdam 1928.

8. Lemma haan

E.3 Middelnederlandse literatuur

I Terminologie

Mnl.: *Haen*, *Hane*. *Haneken* en *hanekijn* als verkleinwoord. De meest gangbare vorm in het Middelnederlands is *hane*. Verwant met *henne* en *hoen*. *Haen* is in de meeste gevallen de verledentijdsvorm van *hebben* (ww).

II Dierallegorieën en dierkunde

1. *Physiologus*, *bestiaria*

Er is geen Middelnederlandse vertaling van de *Physiologus* bekend. In het Middelnederlands zijn verder maar twee teksten bekend die *sensu stricto* voldoen aan de kenmerken van een bestiarium, namelijk een boek met moralisaties over dingen uit de natuur. In één ervan is een moralisatie over de haan te vinden: het *Nederrijns moraalboek* waarin een Middelnederlandse vertaling van de *Bestiare d'Amour* staat (f. 143, r. 2-17). De dichter is zo wanhopig vanwege zijn onbeantwoorde liefde, dat hij dit werk gebruikt als laatste middel om zijn geliefde te overtuigen. Hij neemt zich voor om zich even krachtig uit te drukken als een haan die 's nachts zingt. De haan zingt rond middernacht het minst, maar ook het krachtigst en het grofst. Tegen de avondschemering en de ochtendschemering zingt de haan vaker maar zachter. De dichter is zo wanhopig dat hij zijn toestand vergelijkt met middernacht. Kortom: middernacht met daarin het luide gezang van de haan is hier een metafoor voor de toestand van de dichter.

Ed.: *Nederrijns moraalboek*. M. Gysseling, dl. 2, Leiden 1987;

2. *Encyclopedieën*, *dierkundige teksten*

Van de Middelnederlandse teksten die behoren tot de encyclopedische traditie, bevatten *Der naturen bloeme* (NB), de *Sidrac*-vertaling en de *Van den proprieteyten der dinghen* (VdP) tekstpassages over de haan. NB is de Middelnederlandse bewerking van Thomas van Cantimprés *De natura rerum*. Volgens NB (b. 3, r. 6657-6700) is de haan bekend vanwege zijn uiterlijk en gezang. Er is geen enkele vogel die sporen draagt en zo snel is als de haan, volgens de proloog van boek 3 over vogels (r. 4703). De haan zingt 's nachts luid, overdag zachter (→E.3, II 1). Bij het zingen schudt hij zijn veren. Het geluid van de haan maakt zelfs indruk op paarden en kamelen. Verder eet de haan kruiden die andere dieren niet eten. Ook is er een verhaal over een oude haan die een ei legt waaruit een basilisk komt. Verder vecht de haan om de eer en staakt hij zijn gezang na de dood van een hen. Volgens het boek van *Sidrac* (vr. 367) wordt de haan de schoonste vogel ter wereld genoemd omdat hij eigenschappen bezit die andere vogels niet hebben: de haan is gekroond, draagt sporen en kent de uren van dag en nacht. Verder spaart hij voedsel van zichzelf uit voor zijn vrouw en is hij zuinig op zijn vrouw. Hanen vechten om het meesterschap en ontvangen daarmee eerbied. In drie van de 19 boeken van *VdP* wordt de haan genoemd (b. 5, r. 11229-11239, b. 7, r. 24149-24164 & b. 12, r. 33160-33164, 34610 - 34697). Volgens boek 5 kraait de haan na zijn overwinning, maar de hen kraait niet. Verder trekt volgens boek 7 het sap van een gebraden haan sappen van kwade ziekten uit het

lichaam naar de maag, waardoor de zieke geneest. In boek 12 is een artikel over de haan (Lat.: Gallus) te vinden. Daarin wordt een opsomming gemaakt van de zoölogische en medicinale eigenschappen van de haan. De haan is de enige vogel die men gewoon is te castreren. Het rauwe, warme vlees van de haan geneest de wond van een slangenbeet. Het smeersel van hersenen van de haan met wijn beschermt tegen leeuwen en panters. Hanenbotjes in de buurt van een smeltkroes met goud bederven het goud. Dat is bijzonder, want de haan bestaat uit heet en droog materiaal. Hij vecht agressief en zingt en slaat met zijn vleugels als hij overwint. 's Nachts zingt hij klaarder en sterker dan in de dageraad. Hij verliest zijn dapperheid als zijn kam eraf is. Hij houdt zoveel van zijn vrouwtje dat hij eten uitspaart voor haar. Hij zit het liefst bij de vetste hennen. Voor de paring slaat de haan een vleugel om de hen. De leeuw ontziet de haan die de steen albestrium bij zich draagt. Witte hanen zijn zeldzaam; ook die ontziet de leeuw. De haan ontziet de arend en de havik omdat die zijn hennen en kuikens willen stelen. De haan kijkt daarbij altijd omhoog met zijn scherpe zichtvermogen. Net als in de *NB* wordt ook in de *VdP* het verhaal over de oude haan verteld (*NB* r. 6677 ↔ *VdP* r. 34673). Die legt kleine, ronde eieren waaruit een basilisk komt. Verder zijn jonge hanen minder smakelijk dan hennen. De haan heeft diverse medicinale toepassingen. Een mengsel van gekookte, oude haan verdrijft langdurig verdriet, het taaie flegmatische humeur, melancholie en grove winden. Het geneest zwellingen en pijn vanwege jicht en dwalende koorts.

Ed.: *Der naturen bloeme*. M. Gysseling, dl. 2. 's-Gravenhage 1981; *Het boek van Sidrac*. J.F.J. van Tol. Amsterdam 1936; *Van der proprieteyten der dinghen*. Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur (via DBNL).

III Dierdichten

1. Fabels

Er zijn acht korte fabels in het Middelnederlands bekend waarin de haan een fabelpersonage is (Schippers 1995). Drie daarvan zijn vertalingen van de Latijnse *Cyrrillus-fabels*. In fabel nr. 123 wordt aan de haan die zijn eigen loftrompet steekt, door de raaf vertelt dat eigenroem schadelijk is. In twee fabels is de haan tweemaal de vos te slim af. In de andere twee *Cyrrillus*-fabels (nr. 434 & 443) is de haan de hongerige vos te slim af. De derde fabel waarin de haan de vos te slim af is, komt uit de *Esopus-fabels* (nr. 451). In het eerste deel van deze fabel brengt de vos, net als in *Van den Vos Reynaerde (Vdvr)* en *Reinaerts historie (RH)* (→ E.3 III, 2), de boodschap dat koning Nobel onder alle dieren vrede had afgekondigd bij de haan (r. 384-445). Daarop waagt de haan zich met zijn kinderen buiten de muren en de vos vreet dan 11 kinderen van de haan op. In de fabel leidt de haan de vos om de tuin. Hij doet alsof hij de vredesboodschap gelooft en zegt dat er twee honden aankomen, waarna de vos de benen neemt. Een andere *Esopus-fabel* gaat over een haan die een kostbare steen op een mesthoop laat liggen omdat deze niet eetbaar is. De strekking is dat de haan alleen maar om voedsel geeft (nr. 125). In de *Twispraec der creaturen* zijn twee dierenfabels over de haan te vinden met een zedelijke strekking (nr. 124, 397). In de eerste legt de haan aan de sperwer uit dat hij mensen niet vertrouwt omdat ze hem willen doden. Minder voorzichtig en gewiekst is de haan uit de fabel 397. De haan is afgunstig omdat de valkenier zijn valk met lokaas wil lokken. Hij springt op de hand van de valkenier en wordt zelf het lokaas. In een fabel over drie papegaaien of hanen verraden er twee een overspelige echtgenote (nr. 299). Haar kwade echtgenoot doodt alleen de zwijgende vogel niet. Uit de Middelnederlandse fabelteksten blijkt dat de haan geen eenduidig personage is: vaak gewiekst, soms praatgraag of afgunstig.

Lit.: Schippers, A. *Middel nederlandse fabels*. Nijmegen 1995.

2. Dierenverhalen

In *Vdvr* en *RH* komen twee verschillende soorten hanen voor. Cantecleer, Cantaert en Crayant zijn verhaalpersonages die kunnen spreken. Ze leven met hun familie in een boerenomgeving. Ze dragen de doodgebeten hen Coppe naar de koning. Cantecleer voert het woord aan het hof van koning Nobel. Hij zegt 15 kinderen te hebben, waaruit blijkt dat hij seksueel geobsedeerd is (r. 328-29). Blijkbaar heeft de haan een erotische betekenis. Dat Cantecleer niet kan lezen en dus dom is, blijkt uit zijn onzekerheid over de inhoud van de brief die hij van de vos Reinaert krijgt (r. 361-62). De vos beweert namelijk dat er vrede in het rijk van koning Nobel is afgekondigd. Verder is hij onbeschaafd omdat hij koning Nobel in de rede valt (*RH*, r. 1826-1827). De passages over Cantecleer en zijn gevolg hebben vooral een ironische lading: enerzijds komt hij terecht klagen, anderzijds is hij hitsig, dom en onbeschaafd. Naast verhaalpersonages zijn hanen en hennen onderdeel van drie ensceneringen, waarin ze prooidieren zijn van Reinaert. Ze slapen op hanenbalken (*Vdvr*, r. 1166 & 1608). De haan komt voor in de twee verhaalruimtes in *Vdvr* en *RH*: als naamloze prooidieren in een boerenomgeving en als sprekende personages aan het hof van koning Nobel (zie Van Daele 1994, p. 389). Deze opmerkelijke discrepantie kon blijkbaar bestaan in het dierenverhaal. Van Daele (1992, p. 233) betoogt dat de ondergang van het kippenrijk van Cantecleer een voorspellende afspiegeling vormt van de ondergang van het rijk van koning Nobel.

Ed.: *Van den vos Reynaerde, Reynaert I*. Janssens, J., R. van Daele & V. Uyttersprot. 2e dr. Leuven 1991; *Reinaerts historie, Reynaert II*. W.G. Hellinga. Zwolle 1952.

Lit.: Van Daele, R. *Ruimte en naamgeving in 'Van den vos Reynaerde'*. Gent 1994; Van Daele, R. Als Reynaert de passie preekt, Cantecleer pas op je kippen; Over de haan in de Reynaerttraditie. In: *De Brabantse folklore en geschiedenis*, 1992, 224-255.

IV Niet-diergerelateerde literatuur

1. Narratieve teksten

In de narratieve teksten wordt de haan vooral genoemd vanwege de betekenis van zijn gekraai.

Geschiedschrijving: In Jacob van Maerlants *Spiegel historiael* komt de haan zes keer voor. Twee keer geeft hanengekraai het begin van de dag aan (Tweede Partij, b. 4, h. 56 & Vierde Partij, b. 2, h. 54). Eénmaal wordt de Bijbelpassage over de verloochening van Jezus door Petrus aangehaald (Eerste Partij, b. 7, h. 2). Voordat de haan gekraaid had, verloochende Petrus Jezus driemaal (Luc. 22). In het vierde deel is een anekdote te vinden over een tot op het bot afgekloven haan die na een bezwering in naam van Petrus weer tot leven komt (Vierde Partij, b. 2, h. 80). Ook hier wordt de haan gerelateerd aan Petrus, hoewel dit gedeelte niets met de verloochening door Petrus te maken heeft. In hetzelfde deel wordt verhaald dat in het 30^e jaar van de regering van keizer Hendrik er een watersnood was waardoor tamme dieren, o.a. hanen, het bos invluchtten en wild werden (Vierde Partij, b. 2, h. 82). In het eerste deel wordt Augustinus aangehaald die schrijft dat er genoeg hennen en vrouwen veranderen in hanen en mannen (Eerste Partij, b. 5, h. 25). De betekenis daarvan is onduidelijk. In de *Rijmkroniek van Woeringen* (r. 521 & 5185) worden twee strijdende partijen vergeleken met vogels, waaronder de haan en zijn hennen. De laag bij de grond levende haan en zijn

hennen zijn de Hertog van Brabant en zijn volgelingen. Zij overwinnen de vliegende (klimmende) vogels: de aartsbisschop van Keulen, de graven van Gelre en Luxemburg en de heren van het Maas- en Rijnland (zie Jonckbloet, Kroon & van Wijn 1840, p. 56).

Ridderpiek: De haan functioneert in het Middelnederlandse fragment van de *Roman der Lorreinen* als aankondiger van de dag (r. 219-226). In *Karel ende Elegast*, een Middelnederlandse tekst uit de Karelepiek, behoort de haan tot de tamme, gedomesticeerde dieren. In deze tekst gebruikt Elegast bij de inbraak in Eggermonde een kruid waarmee hij de spraak van hanen en honden kan verstaan. De haan kraait dat koning Karel in de buurt is (r. 760-783).

Ed.: *Spiegel historiael*. Verwijs e.a. 1863 & F. Von Hellwald, M. de Vries en E. Verwijs 1879 Leiden; *Rijmkroniek van Woeringen*. J.F. Willems. Brussel 1836; *Roman der Lorreinen*. J.B. van der Have. Schiedam 1990; *Karel ende Elegast*. A.M. Duinhoven. Zwolle 1969;

Lit.: Jonckbloet, W.L.A., A.W. Kroon & H. van Wijn, *Letter- en Geschiedkundige Aantekeningen. Rijmkroniek van Jan van Heelu. De slag van Woeringen in het jaar 1288*. Rotterdam 1840.

3. Discursieve teksten

Ook in discursieve teksten is hanengekraai betekenisvol. Het kondigt het begin van de dag en van de mis aan of verwijst naar de verloochening van Petrus.

Heiligenlevens: Volgens de *Sint Servaeslegende* is gekraai van de haan na middernacht een aankondiging van de dag.

Leerdichten: De *Rinclus* is een Middelnederlands leerdicht waarin de personificatie van hovaardigheid als een haan die met de armen wappert, met de schouders maait en de hals strekt (r. 1107-1118).

Spiegelteksten: Volgens *Der leken spieghel* (b. 55, r. 165-70) kraait de haan ter middernacht, als de eerste mis begint. Dat is zo omdat Christus op dat tijdstip geboren is.

Theologische teksten: In *Vanden levene ons Heren* (r. 1956-65) kondigt de haan de dag aan .

Reisverhalen: In de Middelnederlandse vertaling van *Mandeville's travels* (f. 45va) wordt het hanengekraai na Petrus' verloochening genoemd (→ E.3, IV 1) .

Wijsheidsliteratuur: Volgens *Heymelijchede der heymelijcheit*, Maerlants vertaling van de *Secreta secretorum*, geeft de haan koren aan de hennen. Dit gegeven wordt ook vermeld in de encyclopedische traditie (f. 74rb, r. 1885-86) (→ E.3 II, 1).

Ed.: *Sint Servaeslegende*. G.A. van Es. 2e dr. Culemborg 1976; *Het Middelnederlandsche leerdicht Rinclus*. P. Leendertz. Amsterdam 1893; *Der leken spieghel*. M. de Vries. Leiden 1844-48; *Vanden levene ons Heren*. W.H. Beuken. Zwolle 1968; *De reis van Jan van Mandeville*. N.A. Cramer. Leiden 1908; *Heymelijchede der heymelijcheit*. W. Kuiper (datum onb., via cd-rom Middelnederlandsch).

9. Lemma nachtegaal

E.3 Middelnederlandse literatuur

I Terminologie

Mnl.: *nachtegal, nachtegale, nachtegael, nachteghael, nachtegaele*; mv: *nachtegalen, nachteghalen*.

II Dierallegorieën en dierkunde

1. *Physiologus, bestiaría*

De nachtegaal komt niet voor in de Middelnederlandse bestiaría.

2. *Encyclopedieën, dierkundige teksten*

De nachtegaal is alleen beschreven in boek 3 van Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme (NB)*, de Middelnederlandse bewerking op rijm van Thomas van Cantimprés *De natura rerum*. De artikelen over *Lucina* (b. 3, r. 7171-7186) en *Philomena* (b. 3, r. 7905-7958) gaan over de nachtegaal. *Lucina* slaapt nooit, maar zingt en broedt 's nachts door. Zijn broedsel ontvangt leven door zijn gezang. Er zijn mussen die paren met nachtegalen. De vrucht daarvan is de herkennen aan de veren en de zang. *Philomena* zingt mooier dan alle andere vogels. In het begin van de zomer en lente zingt hij voor de zon opgaat. Sommige nachtegalen zingen zich dood in een zangwedstrijd. De nachtegaal sterft 's middags en valt dan uit de boom. Oude vogels leren de jonge vogels zingen. In de zomer zingt hij niet. Nachtegalen vindt men 's winters niet. Als ze paren en broeden, zingen ze niet.

Ed.: *Der naturen bloeme*. M. Gysseling. Reeks II: Literaire handschriften, deel 2. 's-Gravenhage 1981.

III Dierdichten

1. *Fabels*

In vijf fabels die vertaald zijn in het Middelnederlands, speelt de zangkwaliteit van de nachtegaal een rol. In nr. 106 krijgt het varken de raad om net zo mooi te zingen als een nachtegaal om bij zijn meester in de smaak te vallen. In nr. 268, een fabel uit de esopische traditie, wil de nachtegaal tevergeefs zijn kuikens beschermen door te zingen voor een havik. Een andere esopische fabel is nr. 305, waarin de pauw graag even mooi wil kunnen zingen als de nachtegaal, maar Juno zegt dat ieder dier tevreden moet zijn met zijn gaven. In de fabels nr. 269 en nr. 319 speelt de nachtegaal een rol tegenover de raaf, die niet mooi kan zingen. In nr. 269 wil de raaf net zo mooi kunnen zingen op een feest, wat mislukt. In 319 zegt de raaf dat de prestatie van de nachtegaal niets dan lucht is als deze niet verder wil zingen.

Lit.: Schippers, A. *Middelnederlandse fabels*. Nijmegen 1995.

2. -

IV Niet-diergerelateerde literatuur

1. Narratieve teksten

De rol van de nachtegaal is in zowel teksten uit de Middelnederlandse ridderepiek als de historieverhalen van Jacob van Maerlant klein en eenduidig: de nachtegaal kondigt in de lente met zijn gezang de dageraad aan. Hij maakt onderdeel uit van paradijselijke ensceneringen. Daarnaast omringt hij de god van de liefde, Venus, met zijn gezang. Als de nachtegaal zwijgt, is dat een teken van rouw (Alexanders geesten, b. 10, r. 1312). In de *Spiegel historiael* is een verhaal te vinden over een gevangen nachtegaal die zichzelf bevrijdt. Hij belooft de man die haar wil opeten dat hij wijsheid en vroomheid zal ontvangen als hij vrijgelaten wordt. De man laat haar vrij, waarna hij hem vertelt dat ze een parel in haar buik heeft. Tevergeefs probeert de man hem vervolgens opnieuw te vangen (Tweede Partie, b. 7, h. 7).

Ed.: *Alexanders geesten. Jacob van Maerlant*. Franck, J. Groningen 1882; *Spiegel historiael, tweede partie*. Hellwald, F. von, M. de Vries en E. Verwijs. Leiden 1879;

2. Lyrische teksten

In de lyrische teksten van het Middelnederlands komt de nachtegaal 15 keer voor. In de meeste gevallen is hij onderdeel van een enscenering en wordt hij genoemd in een opsomming van natuurelementen. De vroegste teksten waarin de nachtegaal een rol speelt, zijn lied 14 van Hadewijch en de strofische gedichten van Jacob van Maerlant (Die clausule van der bible, r. 284). Bij Maerlant staat de nachtegaal voor Jezus. Deze betekenis heeft de nachtegaal in andere religieuze liederen. Bij Hadewijch is de zang van de nachtegaal onderdeel van een zgn. *Natureingang*. In liederen in het *Gruuthuse-handschrift* (Gedichten I, r. 81, II, r. 49 & 445), Willem van Hildegaersberch' *Gedichten* (99) en het *Haagse liederenhandschrift* (HL) (31, 42, 63 & 93) en maakt de nachtegaal deel uit van paradijselijke hoven, waarin hij in mei met zijn vredige zang mensen vrolijk maakt. In lied 63 van HL wordt de zang van de nachtegaal verbonden aan de verschijning van Venus (→ E.3, IV 1). Gedicht 23 van Willem van Hildegaersberch bevat een *Natureingang* met daarin een nachtegaal als inleiding op een erotisch samenzijn in mei. In gedicht 32 zingt hij mooier dan alle andere vogels (→ E.3, II 2).

Ed.: *Hadewijch. Strophische gedichten*. Mierlo, J. van. Antwerpen 1942; *Jacob van Maerlant's Strophische Gedichten*. Verdam, J. & P. Leendertz jr. Leiden 1918; *Gruuthuse-handschrift. Oudvlaemsche liederen en andere gedichten der XIVe en XVe eeuwen*. Carton, C.L. Gent 1848; *Gedichten van Willem van Hildegaersberch*. Bisschop, W. & E. Verwijs. 's-Gravenhage 1870; *Die Haager Liederhandschrift*. Kossmann, E.F. 's-Gravenhage 1940.

3. Discursieve teksten

Volgens *Heymeijchede der heymelijcheit*, Jacob van Maerlants vertaling van de *Secreta secretorum*, zingt de nachtegaal als de bruid op het huwelijk komt (r. 1075). Verder is er een veertiende-eeuws toneelstuk met de naam *Vanden winter en vanden somer* waarin de zingende nachtegaal onderdeel van een natuurbeschrijving is (r. 238). In een gespreksboekje Frans-Nederlands uit de veertiende eeuw is de nachtegaal in een opsomming van eetbare vogels te vinden. Blijkbaar werd de nachtegaal weleens gegeten (Livre des mestiers, De Bouc vanden Ambachten, h. 11-12). In de vijftiende-eeuwse vertaling van de sage *The Seven Wise Men* is een verhaal te vinden over een jongen die de zang van

een nachtegaal uitlegt aan zijn vader, een ridder. Hij zegt dat de nachtegaal zingt dat hij een groot heer zal worden, waarna zijn vader boos wordt en zijn zoon in de zee werpt (Die seuen wijse mannen van romen, f. 70b-71a).

Ed.: *Heymelijchede der heymelijcheit. Jacob van Maerlant*. W. Kuiper (datum onb., via cd-rom Middelnederlands); *Vanden winter en vanden somer. Middelnederlandse dramatische poëzie*. P. Leendertz jr. Leiden 1897; *Het Brugsche Livre des mestiers en zijn navolgingen*. Gessler, J. Brugge 1931, via cd-rom Middelnederlands; *Die hystorie van die seuen wijse mannen van romen*. Botermans, A.J. Haarlem 1898.

BIJLAGE I – bij

II Allegorieën en dierkundige teksten

2. Encyclopedieën, dierkundige teksten

*Der naturen bloeme*⁵⁸

[Boek 7, r. 31-254]

- Apis dats in Dietsche die bie.
Sinte Ambrosis seghet mi
Ende Baselis die groete,
Dat et sijn worme sonder ghenote*.
35 Sine noten noch en riden*
Ende sijn te samen tallen tiden.
Hare vrome* legghen si tere stede,
Ende eten alle te samen mede.
Cost ende ghewin groet ende clene
40 Dat es talre stont ghemene.
Haer maghedoem ende haer reinhede
Es ghemene hem allen mede.
Si winnen vrucht ende bringhen
Sonder noten ende minghen.
45 An hem plegt ghene luxurie te sijn:
Dies winnen si vrucht sonder pijn,
Nochtan word haer gheslachte groet.
Si nemen coenlike in hare ghenoot,
Ende alle gader so sijn si
50 Onder haren coninc vri,
Want si eernen ende minnen,
Als den si over haren here kinnen,
Ende bi haren willen gheset.
Op hem sone doen si gheen onwet,
55 Ende dit es te wonderen niet een twint,
Wantse die coninc weder mint,
Ende es hem sachte sonder waen:
Dus bliven si hem onderdaen.
Hier omme so nes sonder lieghen
60 Onder allen wormen die vliegghen
Meer te wonderen dan an die bien.
Men mach hem honech gadren sien,
Dat boven alre soethede es soete,
Ende te menigher mesquame boete.
65 Si maken was ende raten
Menighen mensche te baten.
Si hebben raet, voghede ende hertoghen,
Daer si hem an beraden moghen,
- *zonder echtgenoten
*ze paren niet
*profijjt

⁵⁸ *Der naturen bloeme*. Ed M. Gysseling. *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks II: Literaire handschriften, deel 2. 's-Gravenhage 1981, via DBNL.

	Ende en sijn nieuweren fel	
70	Van manieren dan sachte wel. Ende dits een wonderlec enghien: Te wintere en machmer gheen sien, Ende te somer, als men winne mach, Leghter gheen ledech al den dach.	
75	Ets woerm die ghere vrucht en deert, Ende als et bi hem heeft verteert Die bloemen, die si dan bespien Waer hem goet of mach ghescien. Sijn si in vreemden lande bi nachte,	
80	So sijn si van groter wachte, Hoe haer vederen niet worden nat, Ende rusten op den buuc* doer dat. Haer convent deelt hem in drien: Men magher coninc ende heren sien,	bijenkorf
85	Ende middele die die jonghe berechten, Ende andre ghelijc dienstknechten. In elken buuc es emmer een here, Ende die ist scoenste emmermere, Ende also groet als twe bien.	
90	Die vederen sijn cort van dien, Een deel hogher op die been; Voer sijn voerhoeft al in een Ghelijc alst ware een crone, Boven den andren vele schone;	
95	Ende oec segghen meesters wale, Dat hi es al sonder strale. Sine hoecheit es sijn were, Nature ontseghet hem dat spere, Omme dat prensen van aertrike	
100	Exemple naemen an dies ghelike. Dits deerste ordine van den bien. Dandre diemen daer mach sien, Die sijn tangher, scaerp ende fel, Ende berechten* die bedaerve wel,	*in orde maken
105	Maer sine doet lude noch stille Anders dan die meesters wille. Onder dese sijn andre bien, Die scalchede te doen plien, Ende winnen scalclike ende halen,	
110	Daer si dandre mede betalen. Dese en hebben strael engheen, Ende sijn dienende al in een Den rechten bien ende den heren. Dese steectmen ute met oneren	
115	Des morghens, slapensi te langhe; Merren* si te vele in den ufganghe, Si bitense doet zonder ghenaden. Ist datsi hem te vele scaden, Alst honech rijp es ende goet,	*wachten
120	Si bitense doet metter spoet.	

Als die jonghen sijn staerc ghenoech,
 So doen si hare ghevoech,
 Ende steken voert die middelscaren,
 Omme dat si vliegghen haer ende thare
 125 Om haer ruste, om hare stede,
 Ende somech meester volghet mede
 Diese berecht; dus volghen si an
 Haren meester, haren coninc dan.
 Palladius seghet dus mi:
 130 Il daghe te voren of drie,
 Eer datsi vliegghen ute,
 Singhen si met groeten gherute,
 So vaert die coninc voren uut daer,
 Ende dandre volghen alle naer.
 135 So waer si te swaerme vanghen,
 Ist dat si tenen hope hanghen,
 So nesser in al den hoep
 Maer een coninc int gheloep.
 Ist dat si oec meer hope maken,
 140 Dan weetmen wel in ware saken,
 Datter als menich coninc es
 Als menich hoop, sijt seker des.
 Dat edele werc van haren raten
 Mach elken wondren utermaten.
 145 Si rusten in der morghestont,
 Onthier dat een ondoet den mont
 Ende trompt Il waerf ofte drie.
 Oec claer weder kennen sie:
 Ist dat die dach schone sal wesen,
 150 Dan vliegghen si alle uut met desen;
 Ende sal dat weder wesen onreyne,
 So vliegghen die scalcke uut allene.
 Elc heeft besceiden anbocht.
 Als dene heeft haren last brocht,
 155 So sire daer drie of vier ghestaen,
 Diese onthalen ende ontfaen.
 Dene brinct honech, dander bloemen,
 Water sietmen bringhen hem somen,
 Ende sulke maken die woninghen.
 160 So dienre some tot sulken dinghen,
 Dat si anders niet en wachten
 Dan den inganc met crachten.
 Sulke scouwen an den sterren,
 Of hem tweder iet sal erren;
 165 Ende alle eten si te male
 Te samen in enen sale.
 Alst avont es ruten si daer in,
 Ende emmer so lanc so min
 Ruten te samen tere somme,
 170 So datter ene vliegghet al omme,
 Ende trompt in derre maniere mede,
 Also alsise waken dede.

	Teerst maken si waer wonen sal Die ghemeente ende rusten al,	
175	So schone dats elken man mach lusten; Dan maken si der heren rusten. Als die jonghen dan op coemen, So hebben si te hant vernoemen Wie si sijn, ist meente, ist heren;	
180	Ende wie hem sullen ter werringhen keren, Die doen si te hant van den live, Om dat dandre in paise bliven. Als haer coninc ter weide vaert, Hi es met sinen here bewaert,	
185	Die bi hem sijn ende sijns verbeiden; Ende alsi alle pinen* ter weiden, So es hi dan ledech allene, Ende merct hoe si pinen ghemene. Bi hem sijn in sire scare	*zich inspannen
190	Seriante* ende nemen ware, Jof hem iemen doet leet, Ende die sijn fel ende doerwreet, Ende en laten niet gherne vlien; Ende dit en mach niet dicke gheskien,	*wachters
195	Sonder alst weder es ghestade; Ende dan nes niemen so stout van rade, Dien men op sal vlieghe hoeren, Haer coninc en vlieghe voeren. Waert dat ieman so coene ware,	
200	Die wilde scoeren* des conincs scare, Hi moeste des ontghelden sere. Verliesen si oec haren here, So es hare scaer ondaen, Ende volghen enen andren saen	*verbreken
205	Somwile strijt deen buuc op den andren Om die bloemen daer si in wandren, Jof omme honech, dies gheloeft, Dat elc andren ofroeft. Oec so vintmen dorpere* bien,	*slechte
210	Die felre te wesen plien, Ende die sijn vromelec ende wreet, Ende altoes te winne ghereet. Welc tijt dat die bie so steect, Dat haer die strael utebreect,	
215	Volgheter enech daermkijn naer, So moet sijt besterven daer. Si schuwen sere quade lucht. Voghele van gansen die in de lucht. Sietmer crabben bi of braet,	
220	Si sterven van den roeke quaet. Die lucht van der doder bie Doet die andre, dat seghtmen mi. In couden tiden bliven si binnen, Ende leven bi datse winnen.	

- 225 Si minnen sere soete gheclanc,
 Daer mede vergadermense ghemanc.
 X jaer ten lanxten of VII
 Set hem nature te leven.
 Nem buffels daerme met den drecke,
- 230 Ende dat onder daerde decke,
 Daer of sullen wassen bien.
 Ovidius boeke segghen van dien:
 Delf enen stier of osse of coe,
 Nature doet haer cracht daer toe,
- 235 Datmer of siet wassen bien,
 Maer die noten als vlieghen plien;
 Doch gheliken si harde naer
 Den edelen bien, weet over waer.
 Honech es heet int beghin,
- 240 Ende droghe als et coemt bet in.
 Honech suvert ende hout
 Medicine in hare ghewout*,
 Ende men tempert oec daer mede
 Der medicinen bitterhede.
- 245 Jeghen den couden maghe nat
 Nem honech, ende temper dat
 Met waermen water ende laet ingaen,
 Et sal dien maghe suveren saen.
 Et maect oec dat anschijn claer,
- 250 Dwaeststu et daer mede, dats waer.
 In een scerf soudstu honech braden,
 Ende doere sout in bi staden,
 Ende maec een suppositoris daer mede,
 Et es goet jehens den rede

*medicinale kracht

Het boek van Sidrac⁵⁹

Vraag 369: Die coninc vraecht: Welc es die edelste vogel die es?

Sidrac antwoordt: Die bie es dedelste vogel die es; die arbeit ende beiaget die gesonde der menschen ende vliecht eten van allen *bloemen* daer sy ute drinct die soetheit mits den wille Goids, ende maect honich dat gheneest der menschen lichame van qualen ende van siecheden; ende maecter af was, daer men scone lichte af maect ende medicine ende ongewente.

Van den proprieteyten der dinghen⁶⁰

[boek 12, r. 33765-34022]

- 33765 Dat v. capitel vander byen
 APes is een bye als ysidorus seyt
 ende men seyt apes daer om dat si
 sonder voeten gheboren werden of dair

⁵⁹ *Het boek van Sidrac*. Ed. J.F.J. van Tol. Amsterdam 1936, via DBNL.

⁶⁰ *Van den proprieteyten der dinghen*. Ed. Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur (ongedrukt), via DBNL.

33770 om dat si al mit voeten te samen hangen
 dese dierken of voghelkijns sijn seer be-
 sorcht om honich te maken ende huyskens
 ende maken haer eygen stoelen inden hu-
 sen mit wonderliker consten ende verga-
 deren die zoeticheyt wt menigerhande
 33775 bloemen ende als dat wasse ghweuen ende
 ghemaect is so vullen si dat mit groten
 gheslachte van byen die huze ende die bor-
 ghen ende si hebben enen coninc ende plegen
 te arbeyden ende pleghen te striden ende
 33780 si scuwen den roke ende den wint dese ple-
 ghen te wassen van vuliken van ossen die
 ghestoruen sijn ende als men dese haesteli-
 ken hebben wil soe pleechtmen caluer
 daer om te slaen op dat wt dien verrot-
 33785 ten bloede wormen comen moghen ende
 die welke na vloeghelen krijgen ende wer-
 den byen ghelikerwijs dat oeck werden
 eenrehande vogelkens diemen crabro-
 nes noemt van vuliken die van doden
 33790 paerden comen als ysidorus seyt Item
 ambrosius seyt in exameron Dat die pro-
 prieteysten der byen wonderlic sijn edel
 ende notabel want die byen hebben een ge-
 meen soberheyt si wonen al in een wonin-
 33795 ghe | ende die woninghen werden gheslo-
 ten mit enen licht dat is dat si mer een
 licht hebben aen haer huysken haer ar-
 beyt is ghemeyn haer spise is gemeyn
 een gewoente een vrucht ende haer vlucht
 33800 is gemeyn haer winninghe is gemeyn
 ende die maechdom haers lichaems is ge-
 meyn of alleens als is oec haer dracht
 want si en hylicken niet te samen ende daer
 ander voghelen eens drachten maken so
 33805 maken si daer twe | ende si ordineren hem
 enen coninc ende schicken ende ordineren hem
 volck ende al ist dat si onder enen coninc ge-
 set sijn nochtans sijn si vrye ende si setten
 dien coninc noch enen coninc onder hem
 33810 ende minnen malkanderen mit wonderliker
 begheerten ende beschermen malkanderen
 ende si eren horen coninc so seer dat nyemant
 wt horen husen vliegen en dar noch voet-
 sel halen en dar ten si dat die coninc eerst
 33815 wtgheulogen is Item si kieser altoes
 den meesten ende den claersten inder ghe-
 daenten ende den edelsten ende den goedertie-
 rensten want al ist dat hi angelen heeft
 mede te steken nochtans en oerbaert hijs
 33820 niet totten schermen ende hoe dat die by-

en meerre sijn hoe dat si natuerliken den
 anderen lichter sijn of lichterre sijn dan
 die ander Ende die byen die den coninc niet
 onderdanich en sijn die verdoemen hem seluen
 33825 dat si steruen sullen mitter wonden hare
 anghelen dat is datse die ander doot ste-
 ken sullen mit alsulker wapen als si sel-
 ue heeft ende in haren swarm en is nye-
 mant ledich sommige striden of si in enen
 33830 velde streden teghen ander byen die an-
 der waken om die notorft te krijghen | die
 ander weten alst reghenen sal ende beken-
 nen die lopinghe der tiden ende daer nae
 vliegghen si wt of bliuen bi huys | die an-
 33835 der vliegghen suken die zoeticheyt vten
 bloemen Die ander maken cellekijns die
 een ront ende die ander viercant mit wonder-
 liker vergaderinge ende gelikicheyt ende on-
 der also menigherhande werken so en
 33840 gheert hore geen den anderen te misdoen
 noch si en nemen nyemant tsijn om haer
 voetsel nochtans werden si al gesaedt
 ende die byen hebben haer torment huzen
 ende si storten onder den honich venijn ist dat
 33845 si van yemant gequelt werden soe setten si
 sijn leuen inder hetten der wraken om die be-
 schermenis haerre woninge ende al ist dat
 die bye niet starck en is inder crachten noch-
 tans is si machtich inder doechden ende in-
 33850 der wijsheyt wes vrucht zoeter is dan al-
 le ander vruchten ende geneest die wonden
 ende soeticht die kinnebacken ende ghiet in-
 den binnensten darm een medecijn Hier
 toe heuet ambrosius seyt Het sijn sommi-
 33855 ge ander proprieteyten die welcke aristotiles
 roert libro x. daer dese mede in ghesayet
 werden Ende hi seyt voert dat die werckin-
 ghe der byen sijn onderscheyden. want som-
 mige dragen horen byen corf toe vanden
 33860 bloemen ende vanden cruden alle dat hem be-
 hoeflic is ter bereydinge des honichs
 ende sonderlinghe vander clammicheyt daer si
 horen korf mede bestriken bouen ende dat
 doen si om die spinnen ende om die ander ve-
 33865 nijnde dyceren die hem hinderlic sijn of deren
 mochten ende is die inganc des corfs al-
 te wijt so maken si dat gat enger daer na
 vergaderen si dat honich ende maken husen
 daer die coningen in wonen daer na ander
 33870 husen daer die ander byen in wonen ende ver-
 waren biden gate den corf datter nyemant
 vreemders in comen en mach ende nemen

33875	twas vten bloemen ende vergaderen dat mit den voersten voeten daer na verwandelen zijt totten middelsten voeten daer nae totten dyen der afterster voeten ende daer na vliengen si daer mede ende daer wort een swaricheyt in gheopenbaert ende als die bye vliecht so gaet si ter eenre vuer eerst ende	
33880	zuket alle die zoetichheit die daer in is ende dan na totter ander also langhe als si wat wint dat hoer nut is Item hoe dat si thonich vergaderen ende maken ende welck dat die materi is dat en mogen wi mit-	
33885	ten sin* niet wel begripen Item si sijn geern op die bladen ende bloemen vanden oliuen boem ende bliuender langhe op sitten om des wil dat si dicke sijn ende wanneer dat haer coninc niet vliegghen en mach so woerten die ander scare ende ist dat hoer rectoer leuende is so sullen die mannen wesen aen die een side ende die wiuen aen die ander side ende ist dat die rectoer doot is so sullen die mannen mitten wiuen inden huzen wesen ende twijf des rectoers* is dubbelt bijden anderen ende heeft die anghelen scarper dan dye man ende daer sijn veel mannen die geen prekel of anghel en hebben ende ghelaten of si daer mede steken wouden mer si en connen Item die rectoers sijn van tweerhande manieren want die een is swart ende die ander root ende dit is die best. ende is een goede bye cleyne ende ront	*ratio
33890	ende dicke in haer seluen ende smal inden middel of si gheuerwet waer ende die byen schelen inder voedinghe want sommige werter gheuoedt vanden bloemen die inden houen wassen ende si schelen vanden ghenen die inden geberchten vliegghen want die sijn minre mer si sijn starkerre Item die byen sitten opten corf ende suken datter beneden oueruloedich is ende men seyt waert dat si dat niet en deden so soude daer een spin af comen ende die byen souden alle steruen ende wanneer datter luttel vanden honich is inden husen so vliegghen si en wech vanden corue ende vechten teghen die ghene	
33895	die hem dat honich nemen willen ende daer om sietmense dicwijle sitten opten gate ende daer omtrent om te wederstaen die ghene die hem wat nemen willen ende die cortste vechten teghen die langste	*leiders
33900		
33905		
33910		
33915		
33920		

- 33925 mit starker vechtinghe wanneer dat si
veel vanden hoenich eten ende pinense wt
te werpen die gheen honich en maken
noch die niet arbeyden en willen Item
die coninghen en openbaren vten coruen
- 33930 niet alleen ten si dat hi veel heers bi hem
heeft ende dan is hi int middel ende sijn wt-
ganck is voer den wtganck der ionghen
vanden byen | drie daghen daer na co-
men luttel byen wt ende vliegen omtrent
- 33935 den bycorf ende deylen hem bi scaren en-
de mit elken coninc gaet een schaer en-
de geuallet dat die een schaer totter an-
der coemt soe gaen die luttel byen van
horen coninc ende gaen totten anderen
- 33940 die daer meest heeft ende ist dan dat hem
haer coninck volgt so steken si hem doot
Item wanneer dat die byen vechten soe
steruen si cort daer na ist dat die anghel-
len mit allen int lijf bliuen ende sijs niet we-
- 33945 der wt ghehaelt en hebben want het is
onmoghelic dat alle die anghel wt gaen
soude die darm en soude oec wt gaen
Item die rectoers vanden byen steken
selden ende ist datter enich inden corf sterft
- 33950 so trecken die ander wt | ende die by-
en en ontreyden haer vat niet want si doent
al vlieghende want die stinckende roke
beswaertse ende also doet oec die wint en-
de als een groot wint coemt soe stoppen
- 33955 si tgat die dat gat verwaren op dat hem
die wint niet toe comen en sal ende ist dat
haer bycoruen stinckende werden so la-
ten sise staen ende vlieghen en wech en-
de ist dat si daer bliuen soe werden si sie-
ke vanden stanck ende als si alte vele rus-
ten so werden si sieke ende soe iaghen si
die ledighe byen van hem ende des win-
ters hebben si gheern een warm huys
ende des somers een cout | ende ist dat-
- 33965 men hem veel honichs laet als men tho-
nich gadert soe en willen si na niet veel
doen ende laetmens hem te luttel. soe
werden si traech ende daer om sal hem
die ghene diese verwaert te maten ho-
nichs laten nae dyen dat daer byen sijn
- 33970 ende ist dat hem honich ghebreect soe
sal hijse voeden mit vigen ende mit an-
deren zoeten dingen dat si niet en steruen
Item wanneer dat si malcanderen omgri-
pen inden corf dat is een teyken dat si en
wech willen ende daer om sal haer verwaer-

33980	re soeten wijn daer in sprenkelen onderwijken ende dan mogen si bliuen. hier toe heuet aristotiles geseyt libro viij. of ix. Item die selue libro iiii. Die byen en maken geen geluyt dan al vliegende Item hoer afsterste voeten sijn meerre dan die voerste om der wanderinge ende op dat si haestelic vander aerden comen soudent als die selue seyt libro xiiii. Item den byen coemt een suucte toe die welcke aristotiles libro viij. hiet kalyros van cleynen wormkens die inden coruen wassen van corruppeerden dingen ende als die wassen so maken si een webbe daer in als die spinnen pleghen ende dese sijn bouen ouer al den corf ende daer af vervulet honich ende die byen werden siecke of si steruen Item die selue libro xvi. Die byen en comen niet van hylicken noch wt menigerhande geslachten die te samen hylicken ende in regenachtigen iaren comen veel byen want die oueruloedicheden werden gemenichfoudicht inden lichamen om die vuchticheyt ende in getemperden iaren werden die byen geminret als dye selue seyt Item als die byen gheuoedt werden vanden bloemen der amandelen so maken si getempert honich ende dat smakeliker is ende myn scarp dan dat ander ende het suuert die geestelike leden oec bat bouen omtrent der borsten ya dat salmen* aldus verstaen dat die byen onderwilen van desen bloemen geuoedt sullen wesen ende onderwilen vanden anderen gemeynen bloemen Item die byen die geuoedt werden van alssen ende van anderen bitteren cruden die maken oec honich mer het en is so zoet niet als ander honich ende het is suerende ende openende dye water bellen die opten milte sijn ende helpt den genen die twater laden ende het geneest die beten van verwoeden honden soeket nederwaert vanden honige inden tractaet vander natichheit als vanden liquoren ende soeket die ander proprieteyten der byen in die letter vanden dyceren op die a. als plinius ende auicenna seggen.	
		*zachte honing is goed voor de borst

[boek 18, r. 56581-56583]

Item aristotiles seyt libro i. dat zommighe

dieren hebben haren properen* smake als de byen Wes smake honich is [...]

*kenmerkende

[boek 18, r. 58868-59237]

Dat xi. capitel vanden byen

APis dat is een bye ende is een dier

- 58870 mit veel voeten ende is cort onder alle ghesielde dieren die angelen hebben ende si hout die principaetscip onder hem in veel dingen als plinius seyt libro xi. capitulo vi. ende al ist dat si cleyne van liue is si is groot van sin
- 58875 ende al ist dat si onder tgheuogelt ghetelt mach werden nochtans want si mit voeten gaende is so salmense billiker rekenen onder die gangende beesten sonder die proprieteiten die bouen geset sijn libro xij. in die
- 58880 letter a. so sijn hier oec noch ander proprieteiten te setten die plinius vertelt libro xi. capitulo vi. ende seyt aldus Onder alle wonderlicheit is die behendicheit der byen aen te sien hoe dat si thonich te samen trecken ende maken dat
- 58885 alre zoetste ende dat subtijlste ende dat ghesontste in honichroten ende al werkende maken si daer wasse wt totten oerbaer des lichts ende des leuens des winters sculen si ende bliuen legghen duken thent dye snee
- 58890 ende die hisel verleden sijn want si en mochten die coude niet liden mer in die leynten als die bomen bloyen so trecken si wt ende arbeyden ende daer en moet niemant le-
dich wesen van hem bi desen dagen ordi-
- 58895 neren si die roten eerst ende si vestigen twas ende maken huzen ende cellekens daer na hare gesinde daer na maken si thonich ende si bescermen. ende lemen den korf bouen mit tayen zape ende lijm van bomen ende van cruden ende si bewerken ende vesten teghen dye ander
- 58900 beestkens. dat si niet tot hem in en mogen comen als si best moghen ende ist sake dat haer gat te wide is dat engen si mit alre-
- 58905 hande zapan van cruden ende slutent Item int beghin van horen werck so maken si eenre-
- 58910 hande korstken dat van bitteren smake is ende vele luden heytent comosi daer na maken si een dat soeter is twelc beghin is vanden was ende vele luden heytent dulceres
- 58910 ten derden mael setten si een grouer materi toe dat een stedicheit der roten is ende die materi heiten vele luden perpolim ende hier mede bewaren si die roten vanden coude ende vanden anderen dingen die hem hin-

58915 derlic sijn ende die byen en sitten aen den
 vruchten niet Mer aen den bloemen dye
 versch sijn ende niet veruult ende daer af zu-
 ken si die materi die hem nvt is ende noch-
 tans den bomen noch den cruden niet en sca-
 58920 det wten welken si. was ende honich vergade-
 ren ende als die blomen dye daer omtrent
 den bykoruen staen verteert sijn so seinden si
 ander byen wt tot anderen steden om hoer
 verhal te gecrigen van honich ende dat daer
 58925 to behoert ende waert zake datse die nacht
 beliepen dat si niet weder des nachts thuys
 comen en consten so gaen si laghe leggen
 slapen op dat si hoer vloegelen niet nat
 maken en sullen vanden reghen ende vanden dou-
 58930 we. op dat si des anderen dages vroech
 te rasscher hoer werc vorderen sullen mo-
 ghen ende die ghene die hoer vlogelen dro-
 ghe hebben ende onbecommert te vliegen or-
 dineren hoer waken als men opten castelen
 58935 pleecht soe waecter des nachts een ende
 alle die ander rusten ende slapen ter tijt toe dat-
 se die een alle wect ende ist dan dattet den an-
 deren dages goet stil weder is soe vliegen si
 al om ende soecken dat si begeren mer ist win-
 58940 dich ende onweder van regen of van hagel
 so bliuen si onder den dake ende alst scoen we-
 der is so vlieghe sommighe opten blomen
 ende halen thonich ende die ander doen elck
 hoer offici daer si toe gheordineert sijn
 58945 si vliegen wt ende vergaderen weder ende die al-
 re outste werken binnen ende die ghene dye
 die blomen dragen laden eerst hoer voerste
 voeten daer na die ander ende vliegen so ge-
 laden weder om ende hebben horen mont vol
 58950 ende comen also gheladen tot drien steden of
 tot vieren van horen lichaem als hem be-
 uolen is vanden outsten want hoer ambochten
 sijn gedeilt want sommighe maken die huze
 sommige ander die settense sommige ander be-
 58955 reiden die spise van dien datter gehaelt
 is ende si en eten niet verscheiden als nv die
 een schier die ander Mer te samen op dat
 een ygelic sijn deel hebben mach. ende dat
 die een niet meer tijts en versuumt dan die
 58960 ander ende si maken die honichrotten al linie
 recht ende iwstelic elck opt sijn ende int ouer-
 ste deel hangen sise ende dat vallende was
 bestemmen si ende si vollen die eerste linien een
 luttelkijn mit honich ende dye leste linien
 58965 vullen si seer Item die byen die daer dra-
 gende sijn die ontsien dat blazen vanden wijnde

ende daer om vlieghe si bider aerden ende
 wanneer dat si wat geladen sijn soe keren si
 weder op dat si niet gehindert en sullen wer-
 58970 den van enighen wijnde ende onderwijlen laden si
 hem mit cleinen steenkens op dat si te bet
 ontstaen sullen tegen den wint Item die le-
 ringhe die si onder malkanderen hebben dye
 is te verwonderren want si dodense dye niet
 58975 doen en willen ende si sijn alte sonderlinghe
 kuusch onder een ende dien dreck die die by-
 en maken die binnen werkende sijn wort
 vluchs van sommigen anderen byen die dair
 toe geordineert sijn wtgedragen. op dat
 58980 die werkende sijn niet te verre van horen
 werck gaen en sullen ende alst den auonde ge-
 naect so maken si een geluyt ende vliegen in
 horen huzen ter tijt toe dat die ghene die-
 se weckede omme vliecht ende heitse rusten
 58985 mitten seluen gelude daer sise mede wec-
 kede ende dan zwighen si al Item int selue
 boeke capitulo xiiij. seit hi dat ouermits den by-
 en werdt dye ouerste rechtuaerdicheyt
 gedaen want is daer enich bye die onrust
 58990 maect die slaen si alle gader Item die by-
 en hebben enen coninc die mit genen angel
 gewapent en is. mer hi is ghewapent
 mitter mogentheit als die selue seit capitulo
 xvij. of waert also dat hi een angel had-
 58995 de so en gehenget die natuer niet dat hy
 daer yet mede slaet want die natuer en
 wils niet wreet hebben noch en wyl niet
 dat hi ter stotinghe vluchs wrake doet
 ende daer om heeften die natuer ongewa-
 59000 pent gelaten waer af dattet daer toe hoert
 dat die gebiedder der byen dats die keyser
 der angelen niet bruken en sal ende die onder-
 danicheit vanden byen dye si horen here doen
 die is te verwonderen want wanneer dat hy
 59005 gebiet so vallen si ouer enen cloot ende hy
 wert van dier scaren omgegort of hi al mit
 ridders omgeset waer ende belegen ende om
 des groot hoeps wil der byen machmen
 den coninc nauwe te siene comen ende wan-
 59010 neer tvolc der byen dat sijn die byen sel-
 ue daer maect dese meester een volc af
 te werc sijn ende arbeiden so isser die coninc
 binnen ende gaet al omme ende syet wie datter
 arbeit of niet ende heeft bescermers bi hem
 59015 mit scarpn angelen die hem verwaren. ende
 selden gaet die coninc buten ten si dat al-
 le die scaer wt vliecht ende dat en geschiet
 niet dan een luttel dage te voeren teghen

59020	dat si hem bereiden sullen wat te doen ende waer dan yemant die den coninc sijn vlo- gelen cortede of af snede een deel soe en soude die scaer der byen niet wt comen ende wanneer dat si dan alle voer gaen soe comen si ende bieden den coninc horen dienst ende	
59025	waert dat hi te moede waer soe nemen si den coninc op horen vloegelen ende drage- nen waert also dat hi alle seer moede wa- re of waert dat die coninc verdwaelt waer soe souden si dien weder vinden ouermits den	
59030	roke ende so waer dat die coninc voer gaet daer slaen dye ander haer casteel neder ende als si horen coninc sien so werden si al wel gemoet ende als hi verloren is of after ghe- bleuen so vliecht alle die schaer tot enen	
59035	anderen coninc. want si en moghen sonder co- ninc niet syn Item daer comen onderwijlen totten koruen in crupen byen die valsch sijn die sweto genoemt sijn ende hebben grote buken ende slijnden die ander hoenich al dief- lic ende als dat die gerechte byen vernemen so vliegghen si daer toe ende dodense ist dat si- se gripen connen ende vanneer dat die leyn- ten vucht is soe werden daer veel byen	
59040	Mer als hi droghe is soe werter luttel	
59045	mer inden honige werden si ghemenich- uoudicht ende ist datter gebrec spisen inden enen korf is so willen die van dien korue den naesten korf te beroeuen mit geweld ende te- ghen dese scepem hem dye ander ist dat si enen rechtoer hebben ende sijn daer dan by- en in die den anderen die daer buten sijn goets gonnen soe vallense by hem ende be- scermense Item van veel zaken coemt dic- wijn kiuinge dat die twe keysees verderft	
59050	worden van beide der partyen welke vestin- ge mit enen worp van puluer daer onder geworpen of mit roke alte mael ghescey- den wert Item die selue seit capitulo xix. van- den byen sijn sommige kaerls ende wilt ende	
59055	leliken aensicht ende sijn grammer ende quader dan die ander Mer si mogen bet arbey- den ende daer sijn ander byen die huesch* sijn vanden welken sommige cort sijn ende meni- gerhande verwen ende sommige ront ende sommi- ge sijn daer lang als wespen ende die sijn quader dan die ander ende die sijn harich ende sommich van desen sijn wit die inden bou- we honich maken ende die wilde maken ho- nich in gateren vanden bomen onderwijlen in- den hollen vander aerden ende die nature he-	
59060		*hoofs
59065		
59070		

	uet desen enen angel ghegeuen inden buke ende sommige hebben den angel so lang dat si so diep steken als si toernich sijn dat- ter die darmen na volgen ende dye steruen
59075	haestelic ende sommige ander verliesen haren an- gel ende dan voert aen also lang als si le- uen so en moghen si gheen honich maken noch si en mogen baten noch scaden Item
59080	die byen verbliden hem in welrukende din- gen ende waert zake datmen creefts coec- ten by den bye coruen die byen souden van- der luchten steruen Item wanneer dat haer coninc sterft so sijn si alte rouwich ende vergaderen daer ouer ende daer by al omme of
59085	daer een lijck waer datmen daer een wt- uaert doen soude ende alle dien hoep droeft seer mit groter zericheit dat hae- ren coninc doot is ende al hebben si spise si en werken niet voert mer si murmureren
59090	droofliken ouer enen hoep biden doden co- ninc ende si en minnen haer zuchten niet mer si souden bi hem doot bliuen ende van hon- ger steruen en worde die coninc niet wech genomen Item wanneer dat die byen bly-
59095	de sijn dat is een teiken van gesonheden Item die selue seyt dat die bien wel veel zuucten crighen want als geseit wort capitulo xx. si werden ziecke wanneer si haer broet niet en volmaken ende een weder roep van enen gro-
59100	ten gelude quetzet die byen alte zeer ende maectse veruaerlic als een groot slath co- met daer si hem onuerhoedts niet voer en hoeden ende so doet oec een vule stinckende neuel die die bloemen verderft daer si ha-
59105	re voetsel af nemen souden Item die spin- nen sijn hem oec contrari als si spinnen bouen inden koruen ende bezeyken daer Item daer is oec een vliege die den herde wel gelijct diemen papilio heit die inden kaerssen sprin-
59110	get want papilio leeft vanden wasse ende laet drec after daer teredones af comen die twas seer begeren teredones dat sijn goutwormen ende te veel ghegheten ende te gierlic dat is hem quaet ende dat gheualt
59115	hem dicwijl in die leynten Item si wer- den al ontmoedt ist dat haer hoeft mit olyen gesmeert wert ende datmense dan in die sonne set mer sprinckeltmen daer edic weder op so werden si weder leuende ende al-
59120	so doen alle dieren die angelen hebben als byen vliegen wespen dazen ende deser ge- lijc hier toe heuet plinius geseyt Item a-

uicenna libro viij. capitulo iij. vertelt oec edel proprie-
teyten vanden byen die welke notabel

59125 sijn ende seit dat die byen gespijst werden
vanden honich ende daer eten si een luttel
af mer als si ziecke werden soe eten si ho-
nich ende en gaen wt horen huzen niet ende als
si die huzen of byekoruen reyn vinden

59130 so maken si hoer huzen van ses woningen
ende als die veinsteren vanden koruen alte wijt
sijn so maken sise eyngher mit eenrehan-
de zwarter tayicheit die scarp inder luch-
ten is ende si maken des conincs huys eerst

59135 ende dat huys is den gate gelijck ende daer
na die ander huzen na dien dat die koruen
groot of clein sijn ende die mannikins ma-
ken alleen hoer huzen ende daer nae en is
gheen werkinge dan honich te maken

59140 ende die byen wonen eerst in horen roten ende
alst tijt is wt te gaen so climmen si in dat
hoghe ende daer nae comen si weder neder
ende waken thonich ende die coninc en coemt
niet wt mitten hope ende mannekens en heb-
ben gheen naelde dan sommige isser Mer

59145 luttel die steken willen ende al willen si steken
si en mogens niet doen ende die coningen
vanden byen sijn van tween manieren die
een is root ende die ander is zwart by na als

59150 een cole ende is die helfte meerre dan een
bye die honich maect ende die mannikens
sijn tragher dan die wijfkens ende die min-
ste byen ende die rontste dat sijn dye beste
die menigerhande verwe hebben ende die

59155 byen die geuoedt werden inden geberch-
ten inden weiden ende inden houen die de min-
ste sijn dat sijn die beste ende dese maken
goet honich ende saeft Item die byen dye
niet goet en sijn en maken geen gelijc ho-
nich mer die byen die altoes den gate

59160 des honichs aen cleeft maect dat beste
honich anders verderuet schier ende daer wer-
den byen in die thonich verderuen Item
die byen die honich maken die gebruiken

59165 twesins horen anghel als hem seluen me-
de te beschermen ende totter verteringhe
der oueruloedigher vuchticheit Item daer
crupen dicwijl quade vliegghen inden korue
die ander quade cleine vliegen maken die

59170 welke vele luden gusanas heiten ende si
doersteken der ander vliegghen vloegelen
mer die byen veruolghen alsulke vliegghen
ende stekense noch en latense op haer hu-
ze niet vallen ende die byen die daer honich

59175	makende sijn doden die mannikens ende dye hem derende sijn mede ende die quade conings wanneer dat sise niet wel en regieren mer alleen eten si vanden honich ende dat doen si wanneer datter luttel honichs	
59180	is ende die cleine vogelen vechten mitten langsten wanneer dat si niet en werken noch en arbeiden ende si pinighen die wech te werpen vanden korue ende ouermits alsulke wechwerpinge wortet honich gebetert ende	
59185	gemeerret Item het is een geslacht van byen die labion heit ende doot die byen die honich maken ende verderft hoer huzen ende dat is want si wakers sijn ende goede herden ende wanneer dat si inden koruen comen soe ste-	
59190	ken se hem vluchs int honich op dat si also veel slinden moghen dat si niet ontgagen en konnen ende dan so werden si vanden rechten byen gedoot ende eer dat die coninc wt comen sal dat weten die ander byen by	
59195	reden twe daghen te voeren wat dat hi doen wyl opdat si bereet wesen sullen hem onderdanich te wesen ende wanneer dat die coninghen gemaect werden so heeft elc coninc een schaer bi hem ende dye schaer en wil	
59200	anders ghenen coninc dan den ghenen dye si eerst genomen hebben ende waer dat een ander coninc die die scaer leiden woude den dodense ende wanneer dar die ionghen bereet sijn ende wtgecomen so beiden si tgesel-	
59205	scap van enen anderen broedt ende also varen si te samen of after dien mael dat die ionghen beginnen wt te vliegghen ende datter effen veel sijn so haesten si meer tot horen werck. ende werken meer dan die oude ende	
59210	daer en is geen creatuer barnender* ter wrake dan die bye. wanneer dat si toernich gemaect is die byen scuwen die roke ende dye quade vule lucht sonderlinge zeer	*vuriger
59215	bouen allen dingen ende daer om arbeyden si horen drec wt te werpen ende si houden haer huzen reynlic van allen stanck Item die maechden ende die ionghe byen werken best ende maken beter honich dan die oude si drincken ende dat is claer water ende dat en doen	
59220	si niet si en hebben hem eerst gereynicht van haerre heffen ende si draghen seer honich inden herfst ende in die leynten ende dat leyntense honich is dat beste om die nu-	
59225	wicheit der bloemen ende die byen hebben genoecht in zoete muzike ende in sconen sange ende daer om werden die bien weder ghe-	

- bracht tot horen koruen ouermits soeten san-
ge ende cloppinge vanden bekenen ende wan-
neer datmen den byen veel honichs laet
- 59230 so werden si traech ende en werken niet veel
ende daer om moetmen hem te maten ho-
nichs laten hier toe heeft auicenna geseit
vij. libro plynus int xi. soeket bouen libro xii. in die
letter a. daer selstu veel dingen vinden die
- 59235 van aristotiles ende van seneca ende van anderen
auctoren wtghenomen sijn mer hier me-
de ist ghnoech gheseit.

III Dierdichten

1. Fabels

Hier volgen de fabels zoals deze zijn verzameld in: Schippers, A. *Middel nederlandse fabels: studie van het genre, beschrijving van collecties, catalogus van afzonderlijke fabels*. Nijmegen 1995.

48 Bij en Jupiter

Omdat een bij iets onrechtvaardigs vraagt aan Jupiter – hij wil kunnen doden met zijn steek – wordt hij gestraft: hij verliest juist zijn eigen leven wanneer hij steekt.

[*Dye hystorien ende fabulen van Esopus*, VI, 12, f.13v-f14r]

49 Bij en spin

Een spin vraagt zich af waarom de bij zoveel moeite doet voor een enkel druppeltje honing; de bij legt uit dat eerlijke arbeid goed voedsel oplevert, terwijl hebzucht en oneerlijkheid altijd hun tol eisen.

[*Parabelen van Cyrillus*, III, 15]

50 Bij en wijnvlieg

Een wijnvlieg neemt een bij mee naar de bron van alle zoetheid, zodat de bij nooit meer moeizaam honing hoeft te verzamelen. Deze bron blijkt echter de wijn te zijn, en de bij heeft bezwaren tegen de kwalijke gevolgen van het wijndrinken.

[*Parabelen van Cyrillus*, IV, 5]

228 Man en bijen

Een bijenhouder wordt boos wanneer zijn bijen hem steken. Hij vernielt de bijenkorf en jaagt de bijen weg, waarna hij, bij gebrek aan handelswaar, tot armoede vervalt.

[*Twispraec der creaturen*, nr. 84, f.15v-f16r]

249 Vliegende mier en bij

Een mier krijgt vleugels en geniet daar de hele zomer van, zonder te luisteren naar de waarchuwingen van een bij. Wanneer de mier 's winters wil schuilen bij haar soortgenoten, is ze vanwege haar vleugels niet welkom en sterft ze.

[*Parabelen van Cyrillus*, II, 13]

265 Mus en bij

Een mus wil graag alleen zijn om zich zo te onderscheiden, maar een bij leert hem dat alle goede schepselen van nature gezelschap zoeken.

2. Dierenverhalen

*Reinaerts historie*⁶¹

[r. 6987-7000]

- Reynaert myt groten nyden
Ende sloech hem drie wonden widen
Mit sinen tanden in sijn die
- 6990 Wat ist beet v dair een bie
Sprac hi her wolf hoe sider* aen
Jc sel v noch ander toe gaen
Jc heb noch was nywes bedocht
Ghi hebt v droefheit lang gesocht
- 6995 Ende v scand nv heb dise vonden
Ghi so mennich lam geslonden
Ende mennich onnosel dier verraden
Ende my mit groten onrecht in scaden
Hier gebracht ende myt valschen treken
- 7000 Dat sal ic nv al op v wreken

*onderdanig; hier spottend bedoeld.

IV Niet-diergerelateerde literatuur

1. Narratieve teksten

*Spiegel historiael*⁶²

[Eerste Partie, boek 1, hoofdstuk 31, r. 1-13]

- 1 Het sijn eylanden indie zee,
Die heeten Fortunatee,
Dats gevallich in onse tale.
Die sijn draghende altemale
- 5 Al des die mensce hevet noot:
Vruchtbome cleene ende groot,
Wijngaerde, coren ende cruut,
Ende alrehande erdsche deduut.
Die poeten wanen bidi,
- 10 Dat dat paradijs dit si.
Vele voglen, scone wout,
Bien ende honech menechfout,
Ende allen wenschen vintmen daer.

⁶¹ *Reinaerts historie (Reinaert II)*. Ed. W.G. Hellinga. Zwolle 1952, via DBNL.

⁶² *Spiegel historiael, eerste partie*. Ed. M. de Vries en Verwijs, E. Leiden 1863, via DBNL.

[Eerste Partie, boek 8, hoofdstuk 42, r. 27-46]

- Eene exemple hier up zie:
Niet en es wreeder dan die bie,
Noch dat meer in alre tijt
- 30 Omme sijn lijf vecht ende strijt,
Ende si laten hare strale
In die wonden meest altemale;
Maer die coninc vander scare
Es sonder strael* al openbare:
- 35 Nature hevet hem sijn strael genomen,
Al laet soe gramsceep in hem comen,
Nochtanne doet soe hem gebreken,
Daer hi hem met soude wreken.
Siet hier een reene bispel,
- 40 Dat lantsheren betamet wel.
Scande eist dat men leren moet
An so cleinen dieren goet;
Want also vele mater sal
Des menschen zin sijn over al,
- 45 Alse hi hoghere es vercoren
Ende alse meer scaden mach sijn toren.

*angel

[Eerste Partie, boek 8, hoofdstuk 74, r. 41-54]

- Wi sullen slachten na die bien,*
Die wi moghen vliegen sien
Achter velde harentare,
Ende souken haren orbare*
- 45 An de bloemen na haer beste;
Alsijt bringhen dan te neste,
Sceden si honech ende was.
Aldus sullen wi volghen das:
Wi sullen horen van menegen man
- 50 Wat hi weet ende wat hi can,
Ende dat scriven ende behouden,
Ende dan, eer die zinne vercouden,
Sullen wi proeven harentare,
Waertoe elc es orbare.

*lijken op de bijen

*wat nuttig is

[Tweede Partie, boek 6, hoofdstuk 75, r. 29-31]

- Vogele hebben vederen, die bien strael;
- 30 Dus es gegeven natuerael
Elken diere iet dies noet heeft.

3. Discursieve teksten

Blome der doechden⁶³

[p. 27]

Die gramscap is te ghelijken bij den beer die seer heit ende van natueren toernich is om lichte saken. Als hy inden woude ende comt tot eenen boem daer honich in is dat hij voer alle spijsse liefste heeft. Soe comt dan een bye die hem stect. daer wort hij soe op vertornt dat hij dyere byen navolcht alle soe langhe als hij mach. Ende soe coempt dan een ander die steect hem mede dat volcht hy dier nuwer mit meerre torn nae ende laet der ierster. Ende soe voert van die eene tot ander also langhe tot hij sijns eetens ontberen moet ende verliesen tot sijnen scade.

[p. 74]

Dese gherechticheit machmen ghelijken bijden byen die allen hoer dinghen setten op gherechticheit. Ende hebben eenen coninc dien sij onderdanich sijn ende dien sij naevolgen als sij bij hopen vlieghen. Ende en neemen niemande tsijn noch en doen niemande scade dan alsulc voetsel of nutscap als sij suygen wten blomen sonder yemants scade of sonder die bloem te quetsen. Daer gheven sij doch den minsche weder nutscap af als honich tot des minschen behoef was gode ende der heiligher kierken mede te verlichten ende oec der heren ende rijker luyde huysen daer die sieghelen des ghetughes van allen saken af ghemaect ende ghegeven werden dwelc oec op gherechticheit behoert te staen. want die sieghel en behoert niet valsch te wesen Ende die sijnen sieghel valschet die daer teghen doet dat hij ghesieghelt heeft die is meer dan ongerechtich. Want hij is oenerber meynedich geschent ende wt alre gelove des besie hem een vorste namelijc ende elc goet man wat hij besieghelt. Op dat hijt houde ende in eeren ende in ghelove blieve.

Boeck van Surgien⁶⁴

[capm. 10, p. 45]

Daer na seldi thooft wassen met water daer in ghesoden sal siin fumus terre dit doet oec ghenesen scorfde hoofden ende doet haer wassen. Item siedet perdike en lapacium [a]cute [al] metter wortelen in goeden wiin ende wasset thooft daermede dat doet haer dic wassen ende vele ende latet haer [niet] uut riisen. Ende en latet niet soe seer grau werden. Ende dit selve doet agrimonie. Item om haer te doen wassen ghi sult nemen byen ende doense in enen pot ende bernense ende maken daer pulver af ende incorporeert met zeeme ende salven die placken daer mede daer gheen haer en wast. Maer men salt eerst wriven met seeme of met ajune alsoe sterkeliic dat die witte huiit al[bloet] root wert ende het eseen sonderlinghe goet experment om haer mede te doen wassen hier af en wil ic niet meer segghen mer ic wil u voert scriven die dieten vanden ontsiene hoeft wonden.

[capm. vanden steken vanden byen, p. 205]

Die[n die] byen of die wespen steken die doghen grote pine ende smerte want si laten haer anghelen daer si mede steken int liif: Item int beginsel vander curen sal men die anghelen uuttrecken ende legghen daerop plaesteren van coeyenstronte ende wiinedic al werm dat trect dat feniin uut ende doet te niet gaen: Item bestreken metten sape vander malven of van prumen garnaten is herde goet daer toe: Item bien ontween ghestoten ende opt ghevenijnde beten of

⁶³ *Blome der doechden*. Dirc Potter. Ed. F.P.S. Schoutens. Hoogstraten 1904, via cd-rom Middelnerlands.

⁶⁴ *Het "Boeck van Surgien"*. Thomas Scellinc. Ed. E.C. van Leersum. Amsterdam 1928, via cd-rom Middelnerlands.

steken gheleit is herde orbaerliic ende herde goet daer toe.

*De gheestelike brulocht*⁶⁵

[p. 1159-1160 – Innige leven – Ziet, de brudegom komt – eerste komst in het hart]

Eene cleene ghelijckenisse willic u segghen, op dat ghi niet en doelt, maer u wel reget in desen wesene. Soe seldi merken ende doen alse die wise bie. Si woent inder eenicheit met vergaderinghe hare gheselschap, ende vaert ute, niet in storme maer in stillen ghesaetten wedere in schine der zonnen, op alle die bloemen daermen sueticheit in vinden mach. Si en rust niet op gheene bloeme, noch op gheene soeticheit ochte scoenheit. Maer si trecter ute honich ende was, dat es sueticheit ende materie der clareheit; ende voeret in die vergaderde eenicheit, op datse vruchtbaer werde in groter orborlijcheit. Dat ontplokene herte daer Cristus die ewighe Zonne in schijnt, daer doet hi groeyen ende bloeyen ende vloeyen dat herte ende alle die inwindighe crachte met vrouden ende met soeticheiden. Soe sal die wise mensche doen also die bye, ende sal vliegghen met ghemercke ende met redenen ende met ondersceede op alle die gaven ende op alle die sueticheit diere hi je ghevoelde, ende op al dat goet dat hem God je ghedede; ende met dien strale der karitaten ende innichs ghemercks proeven alle die menichfuldicheit des troosts ende des goets, ende niet rusten op gheene bloeme der gaven; maer, al gheladen met dancke ende met love, weder vliegghen in die eenicheit daer hi met Gode rusten ende wonen wilt in ewicheit. Dit es die andere wise innigher oefeninghen die ciert dat nederste deel tsmenschen in menigher wijs.

*Der byen boeck*⁶⁶

Een populair werk was de Middelnederlandse vertaling van Thomas van Cantimprés *Bonum universale de apibus* (ca. 1263). Er zijn twee vertalingen van dit Latijnse werk in onze volkstaal overgeleverd: één van omstreeks het jaar 1461 en één uit ongeveer 1491. Uit het aantal overgeleverde afschriften blijkt dat het een populaire tekst was, met name binnen de beweging van de Moderne Devotie. Het bijenboek (*Der byen boeck*) is een allegorisch werk dat bestaat uit sermoenen en exempels. Daarin zijn de onderdelen van een bijenvolk gemoraliseerd. Van Cantimpré heeft voor het schrijven van het werk gebruikgemaakt van zijn eerdere, natuurwetenschappelijk werk: *De Nature Rerum*. Het samenleven van het bijenvolk wordt toegepast op het kloosterleven. Zo staat Christus, net als de bijenkoning, aan het hoofd van zijn volk. Van Cantimpré wilde laten zien dat het kloosterleven de ideale, christelijke samenleving is. 'Het harmonische monarchale bijenleven in combinatie met een vermeende buitennatuurlijke voortplanting beschouwde hij als een model dat door de Schepper in de natuur was vastgelegd. Zijn sermoenen in deze allegorie onderbouwde hij met een groot aantal exempels, die over het algemeen niet aan andere auteurs waren ontleend.' [Ed. Stutvoet-Joanknecht, p. 129]

⁶⁵ *Werken, dl. 1: De gheestelike brulocht. Jan van Ruusbroec*. Ed. Poukens, J.B. & L. Reypens. Tiel 1944-1948, via DBNL.

⁶⁶ *Der byen boeck*. Ed. C.M. Stutvoet-Joanknecht. Amsterdam 1990, via DBNL.

*Der kerken claghe*⁶⁷

[r. 12-13]

Die bie trect honech uter brame,
Dats der copen onbequame.

*Des coninx summe*⁶⁸

[Deel 1, *de zeven hoofdzonden*, 49]

Want een nydich mensche is therte so vol venijns, al siet hi of hoert hi enich goet van enen mensche, hi oerdelt quaet ende trect altoes ten quaetsten. Hi gheliket der spinnen, die tfenijn trect uter bloeme, daer die bye honich uut trect. Aldus doet hi sijns selfs scade in allen dinghen;

[Deel 1, *den zeven gaven van den H. Geest*, 336]

Het is een manier vanden rechten oetmoedigen, enen anderen te prisen, voert te setten ende te eren ende te loven. Te prisen in der herten, loven mitten monde, ende mitten werken eer te bewisen. Hi is ghelijc die cleyne bye, die scuwet die doernen ende soket die blomen, ende daer suget si uut daersi dat honich of maket om haer herberge te spisen. Dat duet oec die oetmoedighe; die en siet niet an die doernen noch ander lude gebrec, mer die duechden van anderen menschen siet hi an ende minnetse ende prijstse ende looftse.

*Dietse doctrinale*⁶⁹

[boek 2, r. 4602-4619]

In tullius boeke wi lesen
Dat landsheren selen wesen
Niet wracghier no fel
4605 Ende dat proeft hi bider bie wel
Bien sijn selc van naturen
Dat si lichte werden in rueren
Ende gram ghemaect sijn saen
Ende thant ter wraken vaen
4610 Nochtan vint men dat wale
Dat haer coninc es sonder strale
Om dat hi nieman en sal steken
Noch sine euelen moet wreken
Maer sachte sijn van moede
4615 Ende alle dinc setten int goede
Na dien dat dit stom beestkijn
In siere naturen es soe fijn
Soe selen princhen ende landsheren
Hem ter goedertierenheit keren

⁶⁷ *Der kerken claghen*. In: *Jacob van Maerlant's Strophische Gedichten*. Ed. J. Verdam & P. Leendertz jr. Leiden 1918, p. 144-150, via cd-rom Middelnerlands.

⁶⁸ *Des coninx summe*. Ed. D.C. Tinbergen. Leiden 1907, via DBNL.

⁶⁹ *Dietse doctrinale. Boek II*. Ed. W. Kuiper (ongepubl.), via cd-rom Middelnerlands.

*Disputacie van onser Vrouwen ende van den Heilighen Cruce*⁷⁰

[r. 218-227]

- Merc up die selven ende spie:
In welken dankestu mi ie,
220 Dat ic gout dine sonden?
Mi es alsoe der aermer bie,
Die thonech wint ende en weet wie
Diet nutten sal met monden
Of danken tenegher stonden.
225 Vor desen danc ende vor dit goet,
Dat ic mijn lijf, mijn vleesch ende bloet
Dor di hebbe versleten,

*Het leven van Sinte Amand, patroon der Nederlanden*⁷¹

[r. 5284-5337]

Hier na comt een exemple in castigacien den mensche bi der natuere van der bie.

- Ic bidde hem allen die dit lesen
5285 Dat elc bedocht wille wesen
Te volghene der natueren van den byen,
Daer men exemple an mach sien
Dat so souct up alle crude goet
Hare leeftoocht, maer den moet
5290 Ne stellen si up gheene dinghen,
Dan die nuttelic sijn sonderlinghe,
Ende dat nutten si so by maten
Dat al comt ten goeden staten,
Ende te profyte sonder verlies.
5295 Nu nemen wy exemple van dies
Dat dit cruut bediet woorden soete
Daer wy onsen nootdurft by moeten
Souken, die ons huter scriftueren comt,
Want het der sielen seere vroomt
5300 Dat so haer voeden mach metten sade,
Daer so bi comt ter Gods ghenaden;
't Saed bi der ewangelien acoorde
Beteekent der heligher scriftueren woorden,
Ende die woorden beteekenen mede
5305 Onse voetsel in de salichede,
Dies laet ons dit hebben voor hooghen,
Ende na der natueren van der bie poghen,
Dats dat wy nutten woorden soete,
Daer onse ziele by ghecrijcht boete

⁷⁰ *Disputacie van onser Vrouwen ende van den Heilighen Cruce*. In: *Jacob van Maerlant's Strophische Gedichten*. Ed. J. Verdam & P. Leendertz jr. Leiden 1918, p. 90-109, via cd-rom MiddelNederlands.

⁷¹ *Leven van Sinte Amand, patroon der Nederlanden*. *Gillis de Wevel*. Ed. Blommaert, Ph. Gent 1842-1843.

- 5310 Van mesdaden ende laet bliven
 Vele woorden, die men mach scriven,
 Daer negheen nutscip af ne comt,
 Noch ten hutersten der sielen vroomt,
 Ende als wi se ghenut hebben mede
- 5315 Moeten wi ons stellen ter salicheden
 Dat onse ziele hevet profijt
 Daer boven daer altoos es delijt.
 Bi desen exemple biddic hu algader
 Door Gode, onsen helighen vader,
- 5320 Dat vindi yet in desen boucke,
 Dat rude es, dats hu niet roucke,
 Maer latet over liden saen,
 Ende wilt van den soeten ontfaen
 't Voetsel ende set datte in 't ghedochte,
- 5325 Ende peinst dat ic niet wel ne mochte
 Vulbringhen alle nuttelike saken,
 Want ics onmueghende bem van spraken,
 Ende gheve hu te kennene daer toe,
 Dat ic 'tom negheen ghewin en doe,
- 5330 Maer omme minen tijt te cortene mede,
 Ende om te scuvene ledichede,
 Dus willic onbegrepen sijn,
 Al en es die redene niet so fijn,
 Als oft se een meester hadde ghedijcht,
- 5335 Die met consten ware verlicht,
 Dies ic niet ane mi en wille tyen,
 Want ic der waerheit wille lyen.

*Heymelijchede der heymelijcheit*⁷²

[fol. 74rb, r. 1905-1909]

- 1905 Scadelijc ghelijc der muus;
 Sot ghelijc den voghel struus,
 Wijs als dinghel diene dwaesde nie;
 Nutte ende vromelijc alse die bie;

*Liber Magistri Avicenne*⁷³

[p. 76]

[..] Ende in somen die qualike gevoelen ende haer leden ontslapen siin. Men salse bloet laten tusschen die brade vanden bene enter hyelen. Dits goet iegen root ansichte ¶ Musen stronte geminct met zeme doet haer wassen in die wintbrauwen Gebernde byen geminct met zeme doet tselve. Ende so doet oec lapdanum geminget met zeme ende met aysine ¶ Ende es die nese opgeblasen of bestopt dat van bloede of van fleumen comt. of van viscoser fleumen. dat die lichame alse bestopt

⁷² *Heymelijchede der heymelijcheit*. Jacob van Maerlant. Ed. W. Kuiper (datum onb.), via cd-rom Middelnederlands.

⁷³ *De "Liber Magistri Avicenne" en de "Herbarijs"*. Ed. L.J. Vandewiele. dl. 1. Brussel 1965, via cd-rom Middelnederlands.

es. of die nese sonderlinge.

Limburgse sermoenen⁷⁴

[p. 304-305]

Entrowen, wie cort die begerde ane Gode es, so est dog een beginsel der sutecheit. Dar af sprict Salomon van eenre bie, die heft enen corten vloch ende es doch een beginsel der sutecheit. Dander begerde die di sile heileg maect, dats der vlit: atter mensce altoes vliteg sie, als decke als heme sin herte ontvlit in die witheit der werelde met onnutten pensingen, dat hit tehand wider brenge[n] te Gode [...]

[p. 399]

Dar es geuugt die bie ten honege, die ysspe* ten balseme, die nagtegale ter harpen, der hert ten kulen borne, der sterre ten ligten sonnenschine. Dar es geuugt lif in lif also een lief, met enen wille ende met enen gebrukene ewelike te besittene. Daer ons allen Got tue brengen mute. Amen.

*hysop

Melibeus 1390⁷⁵

[r. 3660-3668]

- 3660 Seneca seghet noch dit woert:
Dat nieman bat toe en hoert
Goedertierenheyt ende oetmoet /
Dant den coninc selve doet;
Dat crancste* dierken ende dat cleynste met *kleinste
- 3665 Dats die bie / als ghi wel wet:
Hare coninc en heeft gheen strale
Om dat hem soetheyt toe hoert wale /
Ende sijn sonder wrakelecheyt.

Spieghel der menscheliker behoudenesse⁷⁶

[proloog 2, fol. 2b]

Die coppe comt oec ter selver stede
Ende neemter of haer voetsel mede,
Niet dat zoet neemt als de bie,
Maer dat haer best dinct, neemt zie.
Entie bye, diere eerst an quam
Ende hare huenich daer af nam,
Ooc an dat selve bloumekijn
Neemt die coppe haer venijn.

⁷⁴ *De Limburgse sermoenen*. Ed. J.H. Kern. Leiden 1895, via DBNL.

⁷⁵ *Melibeus*. In: *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen*. Ed. F.A. Snellaert. Brussel 1869, p. 1-136, via cd-rom Middelnerlands.

⁷⁶ *Spieghel der menscheliker behoudenesse*. Ed. L.M.F. Daniels. Tiel 1949, via cd-rom Middelnerlands.

[hoofdstuk 17, fol. 42c-d]

Den goeden zalt te graciën comen,
Die quade hem selven daer mede verdoemen.
Dit moghen wij merken, ghelovets mie,
Bider spinne / ender bider bye.
Die bye neimt vander virtuoet
Der bloemen huenich; ende daer huut
Ende in dat selve bloemekijn
Zo haelt de coppe haer venijn,
Want zoe dat nut onaerdelic.
Ende dus. wie dat neimt onwaerdelic
Dat sacrament. hi neimt daer huut
Zijn vonnesse ./ maer groot virtuoet
Neimt daer mede wijf ende man,
Diet werdelike nemen can.

*Spiegel der sonden*⁷⁷

[hoofdstuk 55, r. 9855-9865]

- 9855 Merc ende anschouwe die bie,
Met hoe groter nernsticheit die
Haer honych haelt in die bloume,
Varende ende kerende zeer geloume.
Vele ander manieren van dieren,
9860 Die werken na hare manieren,
Wanneer so latet enych staen
Sijn werken, hi ne heft vuldaen
Dat eynde, daer hijt toe began;
Of hem ne valle belet an,
9865 Dat nature werct haren aert!

[hoofdstuk 66, r. 12169-12180]

- Hier af so hebben wi in figuren
12170 Vander bye, die bi natueren
Haer honych haelt ende zeere bepijnt;
Vertoort vliecht si, soot schijnt,
Ende wien si wondet, bynnen den wonden
Laet si den strael, dits vake vonden;
12175 Ende sonder strael is haer konync,
Daer bi beteikent is dat dinc,
Dat hi is schuldich in allen saken
Ghenadich te zine, ende zine wraken
Altijd te doene sonder felheden.
12180 Dus souden wesen princhen zeden.

⁷⁷ *Die spiegel der sonden*. Ed. J. Verdam. Leiden 1900-1901, via cd-rom Middelnerlands.

*Spiegel der Volcomenheit*⁷⁸

[hoofdstuk 31, p. 184-185]

Mer inden voertgaenden wech gaet dat verstant voer ende soeket materie der minnen, die si der begheerten offeren mach, recht als een bie die daer vlieght op die bloemen om te vergaderen dat honich; ende die begherte volght na als om vanden verstande gheuoet te werden. Mer in desen wech wil die begherte voergaen ende dat verstant en mach niet volghen dan van verrens.

[hoofdstuk 56, p. 354-355]

[...] ende al die dinghen, die Hi inder menschelijker natueren alsoe glorioselic, weerdelic ende minlic ghedaen ende gheleden heuet, op dat si als een naernstighe bie daer wt geestelic honich sughen mach, daer si in verwecket werde God te dancken, te louen, te eeren, te minnen;

*Tafel van den kersten ghelove*⁷⁹

[Zomerstuk, hoofdstuk 27, p. 371-372]

Die lerars wisen drie sconere reden, wairom dat wi voor onse sonden ende vianden sellen bidden. Die eerste is: een overdadich quaet mensche is recht als die dol is, of die daer doot is. Ende als hem niement wreken en sal over den doden of witen den dollen ende onwroeden, so sal een wise levende man mit wijsheden dese twee verwinnen ende sal voor hem bidden, dattet hem God moet vergheven. Die ander reden is, want David seide, dat onse vianden ons ombevanghen als byen, die ons prekelen, mer doch honichraet tot onser behoef vergaren. Want als Salomon seit: Een tijt mach een mensche van sinen viant liden, mer so crijcht hijs na lof, eer ende beteringhe mit vroechden. Ende dair heeft ons God self voir ghelooft.

⁷⁸ *Spiegel der Volcomenheit*. Hendrik Herp. Ed. L. Verschuieren. Dl. 2, Antwerpen 1931, via cd-rom Middelnederlands.

⁷⁹ *Tafel van den kersten ghelove*. Dirc van Delf. Ed. L.M. Daniëls. Antwerpen 1938, via cd-rom Middelnederlands.

BIJLAGE II – haan

II Allegorieën en dierkundige teksten

1. *Physiologus, bestiaria*

*Het Nederrijns moraalboek*⁸⁰

[p. 404, fol. 143, r. 2-17]

Jnde dar vombe dat dit leste vontbieden dat ic make in dit gescripte is als die leste helpe die ic vontbieden mag. so muot ic spreken sterkeliker dan in ienegen anderen steden Want also als man vertelt die | nature van den hane. want so die hane nairre singt des nagst. der dagerait of den avuont so hi dicker singt.* Jnde so hi narre singt der midder nagt. so hi sterkeliker singt Jnde so sine stimme groauer wuort.** dauenstunde inde die dageraid die nature heben van den dage. inde van der nagt gemingt te gadere. die betekenen die minne dar man nit al sieker hope vop en heuet Jnde ak nit al in wanhope en is, | Jnde die midde die betekent die minne die al in wanhopen is. Jnde sint dat ic nu nit meer geen hope en hebe van vorre minnen. nog van voven guoden | wille te hebene.*** so iest mit mi regt als ter midder nagt. Jnde duo ikker en deel hope vop hadde. duo waist mit mi regte als in die dagerait of in dauentstuonde, duo sang ic viele dickere.

*De haan zingt nabij de ochtend en de avond vaker.

**Nabij middernacht zingt hij sterker en wordt zijn stemgeluid grover.

*** Ik heb nu geen hoop meer op uw liefde, noch op uw goede wil.

2. *Encyclopedieën, dierkundige teksten*

*Boek van Sidrac*⁸¹

Vraag 367: Die coninc vraecht: Welc es die scoenste vogel die es?

Sidrac antwort: Die hane es die scoenste vogel vander werelt, want hy heeft vele goets dies dander vogele niet en *hebben*. Dierste es dat de hane ghecroent es, dander datti sporen heeft; dat derde, dat [God] hem heeft ghegeven te kinnene die uren vanden daghe ende vander nacht. Ende hy es meer jalours op sijn wijf dan enich man ende hy es milde ende *ontspaert* dat coreken ende gevet sinen wive. Die hane maken oec stride metten anderen ende vechten om die meesterscap ende de ghene die den anderen verwint hem doen dandere reverencie ende ontsien hem.

⁸⁰ *Nederrijns moraalboek*. Ed. M. Gysseling *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks II: Literaire handschriften, deel 7. Leiden 1987, via cd-rom Middelnederlands.

⁸¹ *Het boek van Sidrac*. Ed. J.F.J. van Tol. Amsterdam 1936, via DBNL.

*Der naturen bloeme*⁸²

[boek 3, proloog, r. 4700-4710]

- 4700 alrande uogle plien
clauwen te ebne alse wijd weten
some ebsi die uoete ghespleten
ende some versament in een uel
negheen uoghel nes snel
4705 die sporen draghet als .i. hane
hinnen ende ganse alsic wane
bringhen eiere alse wi sien
dat sij gheens noetens plien
mar si sijn van haregheren smake
4710 es ene ware sake

[boek 3, r. 6657-6700]

- Gallus es in dietsch die hane
menech kinnet sine gedane
wilen bi nachte ende bi daghe
6660 wiset hi bi nachte sonder zaghe
ende slaet sine uederen dan
alse die hem ten sanghe ghereet vort an
luud es sijn sanc te middernachte
ende biden daghe singhet hi sachte
6665 metten winde hormenne varre
parde sochten al waer si arre*
alsi horen haren sanc
kemele stouter af in haren ganc
helps ghedroech scuwet sijn luud
6670 die hane hetet menech cruud
dies niet ne ghenasen andre diere
bider sonnen es sine maniere
dat hi wille rusten gaen
die lewe ontsiet sonder waen
6675 sekerlike den witten hane
oude boeke doen te uerstane
dat een hout hane een ei leghet
darmen houer war af seghet
datter basilicus af comet
6680 een dier dat die werelt verdoemt
mar tote deser creaturen
moet uele gheuoeges bi naturen
jn waremen drecke leget hijt
dar broedet nature te sire tijt
6685 dan comet dat dier ute na sinen art
ende heuet eens serpents start
ende anders eist ghelijc den hane
die ghesien ebben sine gedane

*paarden zuchten, al zijn ze driftig

⁸² *Der naturen bloeme*. Ed M. Gysseling. *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks II: Literaire handschriften, deel 2. 's-Gravenhage 1981, via DBNL.

segghen thy es sonder scale
 6690 jn .i. uel beloken altemale
 dicke ende starc ende wel behoet
 sulke wanen dat dit broet
 joftie padde iof dat serpent
 ende dits ouer borte bekent
 6695 also .i. ane uechtet den zeghe
 maket hi hem fier alleweghe
 ende singhet ende gaet den oghen ganc
 die uerwonne crupet onder banc
 ende also hennen bliuen doot
 6700 lati sinen sanc van rouwen groot

*Van den proprieteyten der dinghen*⁸³

[boek 5, r. 11229-11239]

[...] want dat gheruft der voghelen
 11230 is in dien tijden meest Item die haen maect
 gheluyt na sinen vechten ende nader victo-
 rien Item inden vogelen is dat dat man-
 niken die stemme gheeft ende dat wijfken niet
 als die haen ende dat manniken vanden
 11235 wachtelen tspreken hoert properlic den
 menschen toe ende die gene die natuerliken
 doef sijn die sijn oec stom ende hebben een
 stemme die onghesceyden is ende ongheor-
 dineert [...]

[boek 7, r. 24149-24164]

Men seyt oeck int boe-
 24150 ke der simpelre medecinen dat si den ve-
 nijen weder vechten dat venijn na hem
 treckende vanden binnensten leden ouer-
 mits der hetten ende der subtilicheyt sijn-
 re substancien als die haen ende die hen-
 24155 ne op gesplit ende op tfenijn gheset of ge-
 leyt sommige wederuechten mit gheli-
 kenis ende mit subtilicheden hore substan-
 cien tegen die substanci des venijns en-
 de daer om ouermits hore ghelikenis
 24160 trecken si dat venijn na hem alst vleesch
 van tyrus ende sommighe componerende
 dingen of slechte cruden wederstaen den
 venijn ouer hare verborghenre proprie-
 teteyten ende mit crachten [...]

⁸³ *Van der proprieteyten der dinghen*. Ed. Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur (ongedrukt), via DBNL.

[boek 12, r. 33160-33164]

33160 Het sijn sommige vogelen
die gheern tgheselschap vanden menschen
hebben als hanen hennen gansen mus-
schen odeuaers zwaluen ende deser ghe-
like [...]

[boek 12, r. 34610 - 34697]

34610 Dat xvij. capitel vander hanen
Gallus dat is een haen desen vogel
pleechtmen die cullen* wt te werpen datmen
den anderen vogelen niet en doet Item pli- *sporen
nius seyt vanden haen libro xxix. capitulo iij. Ha-
34615 nen vleysch warm ende raeuwe geset op
enen bete van enen serpent trecket ve-
nijn wt ende totten seluen is sijn herssen goet
gedroncken mit wijn ende waer yemant be-
smeert mit sinen vetten of mit sinen do-
34620 der die waer vry vanden leeuwen ende
vanden pantheren Item waer dat sake dat
men goudt smeltede ende leyde daer been-
re van hanen of hennen bi dat goud soude
verteert werden. want dat been des haens
34625 is venijn des gouds ende dat is wonder
want die haen is een vogel van heter ende
droger complexien ende daer om is hi seer
coen want hi pleecht stoutelic om sijn wi-
uen te vechten ende houwet ende steect mit
34630 sinen sporen ende bijt mit sinen beck ende als
hi victori heeft so singt hi | ende eer dat hi
singt so slaet hi sijn vloegelen ende maect
hem selnen abel te singen Ende alst int diep-
ste vander nacht is soe bestaet hi te singhen
34635 ende dan is sijn stemme claerste ende starcste
mer inder dageraet so is sijn stemme lich-
ter ende minre als ambrosius seyt ende draecht
enen roden kam int hoeft voer sijn croen
ende als die af is so verliest hi sijn koenich-
34640 eyt ende hi mint sijn wiuen bouen maten ende
als hi enich spise gheuonden heeft soe
loct hijse al clockende ende ontrectet hem
seluen ende geuet den wiuen ende hi heffet op
ende leget weder neder also langhe thent si
34645 tot hem comen ende als hi te boem vliegheet
so pijnt hi hem altoes bijder leckerster ende
vetster hennen te sitten ende des morghens
als hi mitten hennen af vliecht so gaet
hi al sideliken proncken aen die liefste hen-
34650 ne ende laet sinen enen vloegel sincken en-
de strijct die henne aen haer side mit sijn-

	re siden ten lesten gaet hi daer op sitten dese haen als hi vechten wil so verheft hi hem mitten halse ende die vederen wer-	
34655	den hem struselick staende ende heft sinen start op ende neder ende gaet af ende aen ende maect veel gescafs Item dese haen heeft enen steen diemen albestricium hiet ende is gelijc den calcedoni. desen haen ont-	
34660	siet die leeuwe om des steens wil als som- mighe luden seggen. ende sonderlinge ist dat die haen wit is want plinius seyt dat die leeuwe den witten haen seer ontsiet Item die haen ontsiet den aern ende den	
34665	hauick ende dier gelike want dese pleghen hem sijn hennen te nemen ende kuken ende want hi scarp van gesicht is so siet hijse dicwijle aen horen schiem onderwilen of anders ende so loept hi in huys of onder	
34670	den tuyn ende loct sijn hennen tot hem ende altoes hout hi dat een oghe opwaert in- der luchten ende dat ander naden aze als die selue seyt Item die oude haen leecht wel eyer in sijnre outheyt die seer cleyn en-	
34675	de ront sijn ende donckerachtich gheel vten welken een basiliscus comen soude waert sake dat si gebroedt worden van eni- ghen venijnden dier in die honts dagen als beda seyt Item vanden hanen seyt con-	
34680	stantinus dat die ionghe hanen harder sijn te verduwen dan die hennen want si sijn van minre vuchticheyt ende het is meer sli- mich mer als men dien siet soe ontbijndt hi ende scheydt Item men sal nemen enen ou-	
34685	den haen ende werpen sijn darmen en wech ende men sallen vullen mit goeden soffraen ende mit polipodio ende ghieten daer op v. pont waters ende cokenen also langhe thent dat water versoden is ende verteert	
34690	want dat is een nutte spise die dat lanc- euel hebben ende sonderlinge verdriuet tay fleumatige humoer ende verdrijft die melan- colie ende oec die groue winden vter ma- ghen ende saefticht dye weete ende geneest	
34695	die hefficheyt* ende die zericheyt vanden arthetick* ende is goet die lancheyt des dwalenden coertsen als die selue seyt	*zwellung *jicht

III Dierdichten

1. Fabels

Hier volgen de fabels zoals deze zijn verzameld in: Schippers, A.: Middelnederlandse fabels: studie van het genre, beschrijving van collecties, catalogus van afzonderlijke fabels. Nijmegen 1995.

123 Haan en raaf

De haan steekt zijn eigen loftrumpet, tot een raaf hem leert dat eigenroem schadelijk is voor de ziel.
[*Parabelen van Cyrillus*, II, 28]

124 Haan en sperwer

Een sperwer begrijpt niet waarom de haan de mensen niet vertrouwt. De haan legt uit dat de mens er op uit is om hem te doden.
[*Twispraec der creaturen*, nr. 72, moralisatie, f.k3r.]

125 Haan en kostbare steen

Een haan vindt een kostbare steen in een mesthoop, maar laat de steen liggen omdat hij niet eetbaar is.
[*Dye hystorien ende fabulen van Esopus*, I, 1, f.e2v.]

299 De drie papegaaien (hanen)

Drie papegaaien (a: drie hanen), die goed kunnen praten, zijn er getuige van hoe een echtgenote haar man bedriegt. Twee van de vogels maken daar een opmerking over, en worden gedood. De derde papegaai zegt daarom dat horen, zien en zwijgen het verstandigst is, en redt daarmee zijn leven.
[*Die gesten of geschienisse van Romen*, cap. 68, f.13v (a)]

397 Valk en haan

Een haan ziet hoe zijn meester een weggevolgen valk met allerlei lekkernijen probeert te lokken. De afgunstige haan vliegt op de hand van de meester om ook van de lekkere dingen te eten, maar wordt gedood en als lokaas voor de valk gebruikt.
[*Twispraec der creaturen*, nr. 55, f.h3r-f.h3v.]

434 Vos vangt haan

Een vos vangt een haan (b: kapoen) door middel van een list en bijt hem dood. (a: Terwijl de vos wegloopt met de nog levende haan, achtervolgen protesterende dorpsbewoners hem. De haan spoort de vos aan iets terug te zeggen en zodra de vos dat doet is hij de haan weer kwijt).
[*Parabelen van Cyrillus*, II, 15.]

443 Vos als non, raaf en hennen

Om zijn hongerige vriend de vos te helpen, vertelt een raaf een stel hennen dat de vos non geworden is en dus volkomen ongevaarlijk. De hennen willen meteen gaan kijken, maar de haan waarschuwt ze niet zo lichtgelovig te zijn.
[*Parabelen van Cyrillus*, I, 13.]

451 Vos bericht vrede aan haan

Een vos brengt een haan die in een boom zit, de boodschap dat er vrede is gesloten tussen alle dieren, in de hoop zo de haan te vangen. De haan doet alsof hij de vos gelooft en vertelt dat er in de verte twee honden aankomen, waarop de vos snel de benen neemt.
[*Dye hystorien ende fabulen van Esopus*, VIII, 14, f.N1v-f.N2r.]

2. Dierenverhalen

*Reinaerts historie*⁸⁴

[r. 1824-1828]

O wi wat heb ic verloren
1825 Sprac canteleer die dair stont
Die coninck sprac hout uwen mont
Her canteleer laet my spreken
Jc moet andwoorden op sijn treken

*Van den vos Reynaerde*⁸⁵

[r. 283 – 314]

Doe Grimbert stont in dese tale,
Saghen si van berghe te dale
285 Canticler commen ghevaren
Ende brochte up eene bare
Eene doode hinne ende hiet Coppe,
Die Reynaert hadde bi den croppe
Hoeft ende hals af ghebeten.
290 Dit moeste nu de coninc weten.
Canteclere quam voer de bare gaende
Sine vederen zeere slaende.
In weder zijden van der baren
Ghinc een hane wijde mare.
295 Die een hane hiet Cantaert,
Daer wijlen na gheheeten waert
Vrauwe Alenten goeden hane.
Die ander hiet, na minen wane,
Die goede hane Crayant,
300 Die scoenste hane diemen vant
Tusschen Portaengen ende Polane.
Elkerlijc van desen hanen
Droucht eene berrende stallicht,
Dat lanc was ende richt.
305 Daer waren Coppen broeders twee,
Die riepen: 'O wy ende wee!'.
Om haerre sustre Coppen doot
Dreven si claghe ende jammer groot.
Pinte ende Sproete droughen die bare.
310 Hem was te moede zware
Van haerre suster die si hadden verloren.
Men mocht arde verre horen
Haerre tweer carminghe.
Dus sijn si commen int ghedinghe.
[...] *Waarna het relaas van Canteleer volgt.*

⁸⁴ *Reinaerts historie*. Ed. W.G. Hellinga. Zwolle 1952, via DBNL.

⁸⁵ *Van den vos Reynaerde, Reynaert I. Het Comburgse handschrift*. Ed. Janssens, J., R. van Daele & V. Uyttersprot 2e dr. Leuven 1991, via DBNL.

[r. 1166-1185]

Daer Reynaert in was te broken
Des ander daghes daer te voren
Doe die pape hadde verloren
Eenen hane die hi hem nam.

1170 Hier omme was tornich ende gram
Des papen sone Martinet
Ende hadde voer dat gat gheset
Een strec den vos mede te vane.

Dus gherne wrake hi den hane.

1175 Dit wiste Reynaert, dat felle dier,
Ende sprac: 'Neve Tybeert, hier,
Crupet in dit selve gat.

Ne weset traghe no lat.

Gaet al omme ende omme gripen.

1180 Hoert hoe die muse pipen!
Keert weder huut als ghi zijt sat.
Ic sal hier bliven voer dit gat
Ende sal hu hier buten beiden.
Wine moghen niet tavont sceiden.

1185 Morghin gaen wi te hove waert.

[...] *Tybeert raakt vervolgens gevangen in de strik van Martinet.*

[r. 1228-1232]

Martinet riep: 'Ha ha, God danc!

Ter goeder tijt heeft nu ghestaen

1230 Mijn strec. Ic hebber met ghevaen
Den hoenre dief, na minen wane.
Nu toe, ghelden wi hem den hane!'

[r. 1608-1639]

Dat dedi up sulc convent
Dat icken soude maken hoenre sat.

1610 Doe leeddickene in eene stat
Daer ic hem dede te verstane,
Dat twee hinnen ende eenen hane
In een groet huus an eere straten
Up eenen aenbalke saten,

1615 Recht teere valdore bi.
Daer dedic Ysingrijn bi mi
Up dat huus clemmen boven.
Ic seide, ic wilde hem gheloven,
Wildi crupen in die valdore,

1620 Dat hire soude vinden vore

Van vetten hoenren sijn ghevouch.
 Ter valdore ghinc hi ende louch
 Ende croep daer in met vare
 Ende began tasten haren thare.
 1625 Hi taste ende als hi niet en vant,
 Sprac hi: "Neve, hets hier bewant
 Te zorghen, ic ne vinder niet."
 Ic sprac: "Oem, wats hu ghesbiet?
 Cruupter een lettelt bet in.
 1630 Men moet wel pijnen om ghewin.
 Ic hebse wech, diere saten voren."
 Dus so liet hi hem verdoren,
 Dat hi die hoenre te verre sochte.
 Ic sach dat icken hoenen mochte
 1635 Ende hoendene so, dat hi voer
 Van daer boven up den vloer
 Ende gaf eenen groeten val,
 Datsi ontspronghen over al
 Die in dien huse sliepen.

IV Niet-diergerelateerde literatuur

1. Narratieve teksten

*De reis van Jan van Mandeville*⁸⁶

[fol. 45va]

Ende daer was onse here gheexamineert ende ghegheselt ende gheslegghen ende ontamelijc
 ghehandelt. Daer so lochende ooc sinte peter gods iij weruen eer die hane zanc. Ende daer es ooc
 een deel vander tafelen, daer onse here mit sinen jongheren op at jn witten donredach, doe hi hem
 gaf zijn vleysch ende sijn broet in ghedaente van broede ende van wine.

*Karel ende Elegast*⁸⁷

[r. 760-770]

760 Elegast conste behendichede.
 Die hi proefde ter menigher stede
 Die was minlic ende mate.
 Hi trac een cruyt vut eenen vate
 Ende deet binnen sinen monde
 765 Die sulc een hadde hi verstone.
 Wat hanen craeyen ende honden bilen
 Doen verstont hi ter wilen
 An enen hane an enen hont.
 Ende seide dat die coninc stont
 770 Buten den houe in haer latijn

⁸⁶ *De reis van Jan van Mandeville*. Ed. N.A. Cramer. Leiden 1908, via cd-rom Middelnerlands.

⁸⁷ *Karel ende Elegast*. Ed. A.M. Duinhoven. Zwolle 1969, via DNBL.

[r. 776-804]

[.]Legast ginc daer hi den coninc liet:
Ter stede daer hi van hem schiet
Ende seide hem wat hi hadde verstaen.
Hem en bedrogge sijn waen

780 Beyde aen hanen ende aen houden.
Diet in haer latijn vonden
Dat die coninc ware daer
Mer hi en wiste niet hoe naer
Doe seide karel het fy

785 Wie heuet v gheseit dan:
Wat soude die coninc hier doen
Soudi ghelouen an een hoen
Oft dat een hont bast
So en is v gheloue niet vast

790 Mi denct dat ghi mi saghen telt.
Waer toe ist goet dat ghi mi quelt
V gheloue en is niet vast
Nv hoort sprac elegast
Hi stac den coninc inden mont.

795 Een cruyt dat daer voor hem stont
Ende seyde nv suldi verstaen:
So ic te voren hebbe ghedaen.
Echter craeyde die hane ende sede
Also als hi te voren dede

800 Dat die coninc ware daer.
Mer hi en wiste niet hoe naer:
Gheselle wat die hane craeyt
Ic wilde mijn kele winde waeyt
Is die coninc niet hier bi

*Rijmkroniek van Woeringen*⁸⁸

[proloog, r. 521-562]

Die van hanen dichte madeke,
Daer hi om ieghen spoet wakede;
Want, dien hi een hane hiet

525 Dine gheberde anders niet,
Doen hem quam te gemoete
Die valken hieten, ende blauvoete,
Dan also die leeu doet ieghen tpeert,
Als hi van hongere priden gheert;

530 Ende die hinnen ghenoeiet waren,
Die haveke ende die sparwaren
Sijn souden, daden si al onder.
,wie sach nie selc wonder
Also dese hane met sinen hinnen

⁸⁸ *Rijmkroniek van Woeringen*. Ed. J.F. Willems. Brussel 1836, via cd-rom Middelnederlands.

- 535 Climmende voghele mochten verwinnen,
 Soe datsi moesten, dore noot,
 Ghevaen sijn, ochte bliven doot,
 Ochte vlien achter velde dwasen
 Alse voor winde doen die hasen?
- 540 Dese hanc was herde clauscarp,
 Die de valken onder warp,
 Ende die blaeuvoete makede tam!
 Ende die hinnen waren gram,
 Die die climmende vogele sporden,
- 545 Soe dat hen die velle scorden
 Met crachte, dat hen die plumen stoven!
 Dat hanen ende hinnen dus doven,
 Datsi dus climmende vogele vueren,
 Dat sijn vremde aventueren;
- 550 Nochtan soe eest dus ghesciet,
 Als ghi dese aventuere siet,
 Selen climmende vogele sijn
 Die heren tusschen Mase ende Rijn,
 Ende die hertoge van Brabant dan
- 555 Een hane, ende hinnen sine man;
 Want, dit si seker ende waer,
 Dit sachmen voer Woeronc openbaer.
 Hier bi die ghene, die waerheit mint,
 Hi versteet wel ende kint
- 560 Dat valsch es ende baraet,
 Ende die ghelikenesse al quaet,
 Die ghedicht es vanden hane.

[hoofdtekst, r. 5185-5203]

- 5185 Ocht valke waren, ende blauvoete,
 Die vliegen souden te gemoete
 Enen hane, met sinen hinnen,
 Daer si prijs aen wouden winnen;
 Want hen dochte, na haer viseren,
- 5190 Al connen Brabantre tornieren
 Datsi niet van stride en connen:
 Daer bi achten sijt gewonnen.
 Maer doen si soe verre waren voort
 Reden, dat haer hoege woort
- 5195 Ende haer hoverdich gelaet
 Comen moeste toter daet,
 Die hen te voren hoendre dochten,
 Die vonden si leeuwe, daer sise sochten.
 Aldus wert daer, in beiden siden,
- 5200 Dat vreselijcste toe riden
 Dat ye te voren wert vernomen;
 Want die daer ieghen een comen
 Moesten hen der doot gheninden.

*Roman der Lorreinen*⁸⁹

[r. 219-226]

- Laidoen die niet en sliep
 220 Dien nacht *maer* an gode riep
 Es tote bi den dage gegaen
 Mettien so *verhorde* hi saen
 Lude craien enen hane
 Doe was hi in goeden wane
 225 Dat hi lieden *naken* soude
 Derwert henen ginc hi boude

*Sint Servaeslegende*⁹⁰

[b. II, r. 780-786]

- 780 Mit yamer waecten sij ouer macht
 Wale tot ouer myddernacht.
 Omtrent des eersten hanen crayt
 Doen vondense eynen goeden raet,
 Sinte Seruaes holden:
 785 Dat sijne soeken solden
 In eynre andere stede.

*Spiegel historiael*⁹¹

[Eerste Partie, boek 5, hoofdstuk 25, r. 47-52]

- Oec spreect hi* te desen saken, *Augustinus
 Dat die kindere worde spraken,
 Al daerse die moeder drouch;
 50 Ende dat oec hinnen ende wijf genouch
 Hanen worden ende man.
 Nu naket hier grote plage vort an.

[Eerste Partie, boek 7, hoofdstuk 2, r. 18-24]

- Pieter volgedem van achter naer
 Al tote des bisscops int hof,
 20 Daer hijs Gode driewaerf ginc of.
 Also hi den hane crayen hort,
 Ghedochtem ons Heren wort,
 Ende ginc uten hove tien kere,
 Ende weende bitterlike sere.

⁸⁹ *Roman der Lorreinen*. Ed. J.B. van der Have. Schiedam 1990, via cd-rom Middelnederlands.

⁹⁰ *Sint Servaeslegende*. Ed. G.A. van Es. Culemborg 1976, 2^e dr., via DBNL.

⁹¹ *Spiegel historiael*. Edities Verwijs e.a. 1863 en F. Von Hellwald, M. de Vries en E. Verwijs 1879, Leiden, via cd-rom Middelnederlands.

[Tweede Partie, boek 4, hoofdstuk 56, r. 70-80]

- 70 "Een kerstijn bisscop quam onvorsien
Te minen huus, daer ic al desen nacht
Ghesien hebbe an die Gods cracht.
In beden was hi sonder respijt.
Omtrent der hanen sangetijt
- 75 So ghinc ute al onse lecht,
Ende doe ict wilde ontsteken echt
Ende het mi algader ontlicht,
So sprac die bisscop: "Com, mijn licht,
Van den hemele, toech dijn anschijn,
- 80 Ende wi selen behouden sijn."

[Vierde Partie, boek 2, hoofdstuk 54, r. 77-81]

- Ter derder nacht, rechts up de stonde
Eer die hane crayen begonde,
Quamen duvele buten getale,
80 So dat die cloester altemale
Beven dochte ende aldie stede.

[Vierde Partie, boek 2, hoofdstuk 80, r. 89-108]

- Bi Berkenghem aten te gadere
90 Eenen hane twee ghevadere.
Deene ontleedene van sticken te sticken,
Ende men ginker up ghemicken.
Deene seide: 'Dese es so ghedeelt,
Al wilde sente Pieter, hine worde gheheelt
- 95 Nemmermeer met sire macht.'
Dander sprac: 'Wats Pieters cracht?
Al wilt Cristus onse Here,
Dese en verriset nemmermere!'
Met desen worde die hane upspranc,
- 100 Gheplumet, gevedert, ende sanc,
Ende dat peeper entie brine
Spaersdi hem inden anschine.
Si worden lazars uptie stede,
Ende alle hare afcomene mede,
- 105 Ende bleven dienstman om dat gewerke
Al daer in sente Pieters kerke,
Die te Bolloengen es gestaen. -
Hier ent Pieter Damiaen.

[Vierde Partie, boek 2, hoofdstuk 82, r. 4-14]

- In dat XXXste jaer, alsict vant,
5 Van keyser Heinrike, wart tjaer nat,

Dat het scade in meneger stat.
 So vele vel waters in Ytale,
 Dat die berghen altemale
 Metten watere sticken scorden,
 10 Dat si dorp ende volc vermorden.
 Temme voglen, pauen, hanen,
 Gansen, hinnen, sonder vermanen,
 Ghingen ten bossce ende worden wilt,
 Dat menech over wonder hilt.

Vanden levne ons Heren⁹²

[r. 1956-1965]

Peter seit hi houstu ane mi
 Ghescien sal dat ic segge di
 Eer te nacht die hane singen sal
 Du sals gelogent hebben al
 1960 Mijns .iij. werf eer middernacht
 la peter dien men wacht
 Dijn mont sal liegen dijn herte niet
 Peter ic weet al dat gesciet
 Die doet es bitter die haer mach ontgaen
 1965 Bedi saltu mijns lochenen saen

3. *Discursieve teksten*

Der leken spiegel⁹³

[XLVIII, r. 165-170]

165 Dierste messe gaet ane
 Als ierstwerf crayt die hane:
 Dan soe naket middernachte,
 Om dat Cristus, die God almachte,
 Tier tijt oedmoedechde hem
 170 Gheboren te sine in Bethleem.

Heymelijchede der heymelijcheit⁹⁴

[fol. 74rb, r. 1885-1886]

1885 Milde als den hane machmenne kinnen
 Die sijn coeren gheuet den hinnen

⁹² *Vanden levne ons Heren*. Ed. W.H. Beuken. Zwolle 1968, via DBNL.

⁹³ *Der leken spiegel. Leerdicht van den jare 1330*. Ed. M. de Vries. Leiden 1844-48, via DBNL

⁹⁴ *Heymelijchede der heymelijcheit*. Ed. W. Kuiper (datum onb.), via cd-rom Middelnerlands.

[r. 1107-1118]

Hoverde sijns wiese versmaedt:
Hare ogen scinen al ontstaedt,
Si staen so vreselike gedrayt.
Die vorme des gaens si oec ontgaedt:
Van fierheiden scijntse datse waedt.
Siet, hoese metten armen blait
Ende met haren scouderen mayt,
Thoet op hals, als .i. hane, die crayt.
Met elker dwaesheit si hare saedt
Mids hope, dat si hare daerin frayt.
Hets wonder, hoet hare lijf gehayt.
Mer sine mach roems niet sijn versaedt.

⁹⁵ *Het Middelnederlandsche leerdicht Rinclus*. Ed. P. Leendertz. Amsterdam 1893, via cd-rom Middelnederlands.

BIJLAGE III – nachtegaal

II Allegorieën en dierkundige teksten

2. Encyclopedieën, dierkundige teksten

*Der naturen bloeme*⁹⁶

[boek 3, r. 7171-7186]

- Lucina als ons doet verstaen
sente ambrosius van melan
es .i. uoghelkin dat broet
sine eier nachts ende behoet
7175 ende singhet dien nacht al dure enture
sonder slapen dats sine nature
oec scinet ofte sente ambrosius sprake
dattet singhet om die sake
om dat met sinen soeten sanghe
7180 sijn broet leuen der af ontfanghe
endit te wonderne seere
ende niet te twifelne min no mere
want menech mester ende sente agustijn
seghet houer waer fijn
7185 dit selue mede vanden lione
dit wille die nature doen

[boek 3, r. 7905-7958]

- 7905 Passer ende arundineus
es die rietmussche ende comt aldus
dat die mussche entie nachtegale
te samene noten tenen male
entie vrucht die dar of comt
7910 al eist dat so es mussche ghenomt
want men die muschen also gheplumet siet
sone broet niet dar die mussche pliet
sone mint oec die bussche niet
mar gherne es soe int riet
7915 buten husen buten busschen
den sanc ebben dese musschen
een deel van der nachtegale
al ne singhensi niet so wale
an plumen siet men ende an sanc
7920 dat si tuirande sijn ghemanc
Philomene in onse tale
ludet wel die nachtegale

⁹⁶ *Der naturen bloeme*. Ed M. Gysseling. *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks II: Literaire handschriften, deel 2. 's-Gravenhage 1981, via DBNL.

	ende heuet van sanghe den prijs bouen alle vogle in goeder wijs	
7925	vro wert so in der dagheraet ende louet die sonne eer so up gaet jn lentijn ende in somers beghin sinc soe ende nemmee no min jn lentijn tijd vouch soe hare so	
7930	van haren sanghe werd soe so vro dat soere selden omme het ende singt te nerensteliker ende te bet ja dar soe te prighe* singhet heer soe hare uerwonnen ghinghet	*hoger streven
7935	hare nerenst* es so groet so sal eer singhende bliuen doet sulc meester seit also verstaet alst met hare ten ende gaet dat soes beghint metten daghe	* ernst
7940	ende verheft hare van slaghe te slaghe toter noenen* dat de hitte es groet dan vallesoe van den bome doet alle noten van musiken consi singhen ende striken	*middag
7945	ja die oude leren de jonghe ende formeren hare tonghe vp ende neder talre note dus leert elc sine rote mar als die daghe ten lancsten comen	
7950	so es hem hare sanc benomen so dat men van hem niet entuint te wintertide van hem vint sonder dat sulc openbard dat mense dan eet roebard*	
7955	ende dit scijnt openbar dat hem dus hout ouer waer alsi broeden ende noten dan wert hem hare sanc uerstoten	*mogelijk is dit een samentrekking van 'roe' en 'bard', dat 'rauw van het bord' kan betekenen.

III Dierdichten

1. Fabels

Hier volgen de fabels zoals deze zijn verzameld in: Schippers, A. *Middel nederlandse fabels: studie van het genre, beschrijving van collecties, catalogus van afzonderlijke fabels*. Nijmegen 1995.

106 Wilde ezel en wild varken

Een wilde ezel (*onager*) en een wild varken vragen een heer om raad. De ezel wil bij zijn meester in de gunst komen, zoals het hondje. De heer raadt hem aan zicht te gedragen als een hondje, door zijn lichaam schoon en fris te houden. Het varken wil bij zijn meester in de smaak vallen als de nachtegaal; hij krijgt de raad om voortaan mooi te zingen in plaats van lelijk te krijsen. De ezel en het varken zien het hopeloze en onbetamelijke van de situatie in en laten hun wensen varen.

[*Twispraec der creaturen*, nr. 115, f.p4v-f.p5v]

268 Nachtegaal en havik

Volgens afspraak zingt een nachtegaal voor een havik (a: sperwer) om zichzelf en haar kuikens te redden, maar de havik houdt zich niet aan zijn belofte en doodt een van de jonge vogels. Kort daarna wordt de havik zelf neergeschoten.

[*Esopet*, 47]

269 Nachtegaal en raaf

Tijdens een feest luisteren de gasten naar de zang van een nachtegaal. Een raaf begint ook te zingen, en omdat hij weigert op te houden, wordt hij gedood.

[*Twispraec der creaturen*, nr. 66, f.i5r-f.15v]

305 Pauw en Juno

Een pauw beklagt zich bij Juno (a: zijn meesteres): hij zou zo graag net zo'n mooie stem als de lijster (a: nachtegaal) willen hebben. Juno legt uit dat ieder dier bepaalde gaven van God gekregen heeft, en daar tevreden mee moet zijn.

[*Esopet*, 58a]

319 Raaf en nachtegaal

Om een raaf te laten horen wat echt mooi is, begint de nachtegaal te zingen. Maar wanneer de raaf haar dan smeekt meer te zingen, weigert de nachtegaal nog een noot te laten horen, waarop de raaf vertelt dat haar prestatie niets dan lucht is.

[*Parabelen van Cyrillus*, II, 26]

IV Niet-diergerelateerde literatuur

1. Narratieve teksten

***Alexanders geesten*⁹⁷**

[Die eerste bouc, r. 1187-1192]

Die leewerke, die nachtegale
Ende ander voghele songhen wale,
Doe si saghen die dagheraet.

1190 Als Alexander dat verstaet,
Vaert hi up ende cleede hem saen,
So dat hi up was ghestaen

[Die tiende bouc, r. 1307-1317]

Nu eest comen ter dagheraet,
So dattie dou te vallene en bestaet;
Die voghele en songhen niet,

1310 Dat haerde selden es ghesciet
Na dien tijt van haren eersten sanghe;
De nachtegale sweech van bedwanghe
Ende van rouwe, die nakende was.

⁹⁷ *Alexanders geesten*. Jacob van Maerlant. Ed. Franck, J. Groningen 1882, via cd-rom Middelnederlands.

- Vele liede mercten das,
1315 Dat de daghesterre eerst verscoot
Ende dandere lichten noch al bloot,
Doe die dagheraet up stoet;

*Eneas*⁹⁸

[r. 12745-12752]

- 12745 Eneas der mere,
Swie mude her were,
Her wachte die nacht dar zu
Bis des morgens vru
Das die nachtegal rieff
12750 Und her en wenic entslieff
Das irluchtet was der tac.
Nicht lenger her lac.

*Floris ende Blancefloer*⁹⁹

[r. 2540-2554]

- 2540 Die loept den bogaert al omtrent.
Daer vint men in mengertiere,
Menege scone stene ende diere.
Die bogaert staet alt jaer gebloeit.
Wat waendi, vrient, hoe suete het doet
2545 Ende hoe bequamelic daer in te sine?
Daer sitten alt jaer die vogelkine
Harentare in den gebloeyden swigen,
Die altoes singen ende niet swigen.
Daer singt emmer die nachtegale,
2550 Die merle entie wedewale,
Daer mach men die lijstren horen clemmen
Ende neder gaen met harre stemmen,
Ende andre vogle clene ende grote,
Die daer maken menege soete note.

*Historie van Troyen*¹⁰⁰

[r. 2044-2052]

- Eer die vogelkyn songhen,
2045 Marlen, lysteren ende weduwale,
Lewricken, quackelen ende nachtegalen,
Ende die doerne begonste te bloyen
Ende die bemden scoen groyen,

⁹⁸ *Eneide*. *Heinric van Veldeke*. Ed. Schiep, G. & T. Frings. Berlin 1964, via DBNL.

⁹⁹ *Floris ende Blancefloer*. *Diederic van Assenede*. Ed. Mak, J.J. Culemborg 1970, via cd-rom Middelnerlands.

¹⁰⁰ *Historie van Troyen*. *Jacob van Maerlant*. Ed. Pauw, N. de & E. Gaillard. 1889-1892, via cd-rom Middelnerlands.

2050 Ende die daghe waeren claer,
Ghinghen die sceep daer.
Die heren die Hercules ontboot
Quamen alle cleyn ende groot.

[r. 5181-5187]

Nu ist alsoe na den daghe
Dat die vogel songhen in der hagen.
Beid merlen ende nachtegale
Songhen uyttermaten wale;
5185 Ende die dach verdryft die sterre.
Thetis heft gheseit van verre
Ende is Cyros so nae comen

Roman van Limborch¹⁰¹

[boek 1, r. 1935-1948]

1935 Smargens doe die dach ontspranc
Entie nachtegale sanc,
Alsi in meye was ghewoene,
Haeldi die baliu die jonfrouwe scone,
Ende seide: "jonfrouwe nu moet god
1940 Uwer zielen ontfermen, mier vrouwen gebot
Moet ic doen al eist mi leet,
Alsoe helpe mi god daert al an steet,
Ic woude ghi waert te derre wilen
Henen over hondert milen,
1945 Ende ic te mids soe verre henen,
Dat ic en quame binnen Athenen
In ere macht ende in meer daer toe;
U doet si deert mi soe."

Roman van Walewein¹⁰²

[r. 10303-10315]

Heren vrouwen *ende* knapen
Ende die maysniede sijn gaen slapen
10305 Si hadden alle minste *ende* meeste
Navens wel ghedronken ter feeste
Ende sliepen sochte in alre maniere
Tote dat so lude in den vergiere
Die nachtegale sanc *ende* die calandre
10310 Ende die voghelkine menicherande
Dat siere bi onsprongen saen

¹⁰¹ *Roman van Heinric en Margriete van Limborch, gedicht door Heinric*. Ed. Bergh, van den L.P.C. Leiden 1946-47, via cd-rom Middelnederlands.

¹⁰² *De jeeste van Walewein en het schaakbord van Penninc en Vostaert*. Ed. Es, G.A. van. Zwolle 1957, via cd-rom Middelnederlands.

Die daer teerst was up ghestaen
Alse ons die jeest hopenbaert
Dat was die ridder waleweins waert
10315 Tere veinstre ghinc hi staen die coene

*Rose*¹⁰³

[r. 61-70]

Die voglen singen menechfoude,
Die dore des felles winters coude
Hebben in bedwange gelegen,
Die hebben nu te lange geswegen;
65 Beide nachtegale ende calandren,
Die papegay oec metten andren
Die singen menegerande noten,
Daer si sitten met haren roten.
In desen tiden souden minnen
70 Die jonge lieden in alle sinnen

[r. 841-855]

Der cledre met al minen sinne,
Die an hadde die God van Minnen.
Van blomen warensen menichgerande;
Men vonde en genen in desen lande,
845 Sine stoter inne gevisiert.
Oec waren daer in gescakiert
Van rosen menich scone blat,
Daer menich vogel neven sat.
Op thoeft stont hem een rosen hoet,
850 Die hem wale ende scone stoet,
Daer vogelkine ende nachtegale
Al omme vlogen altemalen,
Beide al singende vort ende weder,
Ende slogen al vliegende die blade neder,
855 Dat si vielen in sinen scoet.

[r. 5725-5740]

5725 Ochte si alle verdroecht waren;
Ende dandre si souden vervaren
Te rechte, die daer staen al groene.
Hets daer van wonderleken doene:
Die nachtegale singet daer spade;
5730 Maer heft te singenne staede
Jupren ende hulen, die daer singen
Ende haren droven sanc vortbringen.
Hare sanc es drove, dat wetic wale,
Ende selve sijnse drove altemale.

¹⁰³ *Die Rose. Heinric van Aken.* Ed. E. Verwijs. 's-Gravenhage 1868, via cd-rom Middelnederlands.

5735 Daer boven lopen alle tijt
Twe vloede, die sijn diepe ende wijt,
Springende uut borne sonderlinge.
Dene gevet in waren dingen
Scone water, getrouwet mi des,
5740 Dat suete ende soe smakelic es, [...]

*Spiegel historiael*¹⁰⁴

[Tweede Partie, boek 7, hoofdstuk 7, r. 89-144]

Ende mi dunct die gelike ontfaen
90 Van enen man, die hadde gevaen
Ene cleene nachtegale,
Ende die gelike toegede wale
Ofte hi tfoghelken eten soude.
Doe wert si sprekende also houde:
95 "O man, wat salic di ter spise?
Ic ben so cleene. Ic sal di wisen
Vroetscap, die di in staden staen* *wijsheid, die u staande houdt
Mochte, wildi mi laten gaen!"
Die man verwonderde die sprake,
100 Ende ghelovede die sake.
Doe sprac die nachtegale den man:
"En legt dinen erenst niet daer an,
Dattu niet en moechs gewinnen.
Rouwe doe uut dinen sinnen
105 Van dat di comen es te scaden,
Sonder verhalen van enegen raden.
Ende ongeloefelike saken
En laetti niet geloevende maken.
Houdt dit dat ic di hebbe geseit,
110 Het wert di grote vromicheit."
Den man wonderde hier of,
Ende heeft gehouden sijn belof,
Ende liet vliegen die nachtegale.
Ende doe si was versekert wale,
115 Soe woudse proeven des mans sin,
Ende si sprac aldus te him:
"Wee di, wat heefstu gedaen,
Dattu mi hebs laten gaen!
Du bes vele goets worden quite,
120 Want in mi es ene margarite
Meerre dan dei des vogels struus."
Doe wert die man sere confuus
Ende droeve, ende heeft oec pine gedaen
Ofte hise weder mochte gevaen;
125 Maer het was hem al om niet.
Hi sprac an hare, als hi dat siet:

¹⁰⁴ *Spiegel historiael, tweede partie*. Hellwald, F. von, M. de Vries en E. Verwijs. Leiden 1879, via cd-rom Middelnederlands.

"In bedriege u, ver nachtegale;
Comt te mi weder, ic sal u wale
Hanteren met groeter hoefscheit."

- 130 Die nachtegale heeft geseit:
"Man, nu bekinnic di wel sot.
Di en vroemt twint mijn gebod,
Want du heefs jegen al gedaen:
Du pijns om mi weder vaen,
135 Dat di es al omme niet;
Ende du heefs van rouwe verdriet,
Daer di af en comt bate negeene.
Maer die dulheit en es niet cleene,
Die dat vor waer geloeven woude,
140 Dat in mi een steen wesen soude
Meerre dan ic selve si."
Deser gelike duncken si mi
Verschoven ende noch meer verwoet,
Die in afgoden wanen enech goet.

2. Lyrische teksten

*Haagse liederhandschrift*¹⁰⁵

[Lied 31, *Vanden zomer und vanden winter*, r. 80-88]

- 80 Der zomer bracht in den hove zin
Bedauwet menich bluemelin,
Die gaven so wonnentlichen schin,
Das ze verlichten die werelt al.
Ontlossen wert der zalden scrin,
85 Da in so sach ich rosen fin
WÜr ich blenchen zam ein robin.
Van vruden zanc der nachtegal,
Da hoert men menigen rijchen scal

[Lied 42, *Ein jammerliche clage*, r. 31-36]

- Als der dach bestont ofgaen
Quam ich gereden an ein plaen,
Daer die nachtegale zanch
So zus, das mer int herte dranc.
35 Dana niet lange, als ich umsach,
Der sonne dorch die wolken brach.

[Lied 63, *Das gescach in eenre kalde*, r. 28-34]

Ir mont was rosenvaer,
Beloechen gaer douwes nas,

¹⁰⁵ *Die Haager Liederhandschrift*. Ed. Kossmann, E.F. 's-Gravenhage 1940, via cd-rom MiddelNederlands.

30 Wan ir oech genoeghet das
Singen in so suezer talen,
Das lijch ich io der nachtegale,
So zuese nende'ch das gelout.
Etz mÜcht wal wesen Venus trout, [...]

[Lied 93, *Die tso drien hellinge is geboren*, r. 58-68]

Men sach daer mengerleyen bloyt,
Hets ducht mich suse unde goyt,
60 Recht als in den paradyse.
Men hoerde da menneger vremde wise,
Drosel onde nachtegale
Sungen da so rechte wale,
Weduwael ende die kalander,
65 Der eyne kegen d'ander,
Unde sÜnge[n] yren suese sanch,
Das mich dorch dem hertz dranch
Onde mier beviel so wal.

Gedichten van Willem van Hildegarsberch¹⁰⁶

[Gedicht 23, *Vander wankelre brugghen*, r. 23-34]

Als die Meye comt an hant,
Ende legghen off der sorghen bant,
25 Die des winters sijn bedwonghen.
Wanttie voghelkijns dair songhen,
Soe lietic oeck die sorghen dalen,
Ende hoerde nader nachtegalen,
Die schone sanc op enen boem.
30 In dese rivier soe ghinc een stroem,
Die stranghe was entaer toe diep.
Mi docht dat een joncfrouwe riep
Over twater, dat ic soude
Tot hoir comen off ic woude.

[Gedicht 32, *Vanden ouden ende vanden jonghen*, r. 14-21]

Een trurich hert mocht hem verbliden,
15 Dat noch quam op sulken pas.
An enen bosch, dat schone was,
Soe lach dit padekijn ghestrect.
Die nachtegael was oeck verwrect.
Mit dat si den dach vernam;
20 Den anderen voghelen boven clam
Mit horen stemme, mit horen sanghe.

¹⁰⁶ *Gedichten van Willem van Hildegarsberch*. Ed. Bisschop, W. & E. Verwijs. 's-Gravenhage 1870, via cd-rom Middelnederlands.

[Gedicht 99, *Vanden doern en vander linde*, r. 20-27]

- 20 Men hoort wel an die nachtegael,
Wanneer die Meye comt an hant.
Dese edel vrucht, die ic daer vant,
Merct ic over haer nature
Om te vinden een figure,
25 Daer ic yet of dichten mochte,
Op dattet salicheit inbrochte
Onder tfolc van aertrijcke.

Gruuthuse-handschrift¹⁰⁷

[Gedichten I, r. 70-85]

- 70 Daer cam ic in de schoonste trade,
Die mijn oghen nie aensaghen;
Mettien so cam daer uut gheslaghen
Roke van zoeter gore,
Die mi dor ghinc de leden dore,
75 Verdrivende al mine quade lust.
Vroilic, licht ende al gherust
Wardic van herten menichfout;
Die voghelkine jonc ende hout
Hoordic zinghen daer te stride,
80 Even vast in elcke zide:
Lewerken, nachtegalen, cockuden.
Die schoonste bomen, die zoetste cruden,
Groener dan enich groen mach zijn,
Sach ic, ende tsonnescijn
85 Began bescinen de scone contreie.

[Gedichten II, r. 42-51]

- Dochte mi dat ic cam there stede;
So scone nie gheen ghesien en was.
Daer ne wies no loof no gras;
45 Maer vyoletten ende acoleyen,
Daer mocht men vroyljic in ga^n meyen.
Die bomen bloeyden al over al;
Daer ne was van voghelen gheen ghescal
Dan van der nachteghalen sanc.
50 Ic cam daer eene fonteine spranc,
In sach nye borne so over claer;

[Gedichten II, r. 440-449]

- 440 Daer sach ic vor mi enen rosier,
Daert rooc so boven maten soet,

¹⁰⁷ *Oudvlaemsche liederen en andere gedichten der XIVe en XVe eeuwen*. Ed. Carton, C.L. Gent 1848, via cd-rom Middelnederlands.

Dat mi verblide mijns hertsen bloet.
In cam noit daert so soete rooc:
Menighe rose daer ontplooc,
445 Menighe nachtegale sanc.
Ic sach daer voren in minen ghanc
Een dat rikelijxste gestichte,
Dat noit eer cam in mans gesichte,
Van witten maerber al dorhauwen;

*Losse liederen*¹⁰⁸

Van drie liederen die in de Liederenbank zijn te vinden, was de liedtekst niet te bereiken. Hieronder worden de beginregels en de bronnen genoemd:

Devoot lied

Och edel ziel verstaet my wal / hoe suetelic sanc die fiere nachtegael
[HsBeSPK mgo62, f3v.]

Geestelijk meilied

Hoe lustelick is ons die cole mey ontdaen / het spruten uut die blomen mennigerley
[HsBeSPK mgo62, f6v.]

Geestelijk meilied

Och hoe lustelick is ons die coele mey ghedaen. / ende sprutet uut myt bloemkens menygherley
[HsBeSPK mgo185, Deventer Liederenhandschrift, lied 52]

*Strofische gedichten (Hadewijch)*¹⁰⁹

[Lied 14, strofe 1, r. 1-6]

Ten blijdsten tide vanden jare,
Dat alle voghel[e] singhen clare,
Ende die nachtegale openbare
Ons maket hare bliscap cont,
5 So heeft die herte meest sware
Die edele minne hevet ghewont.

*Strofische gedichten (Maerlant)*¹¹⁰

[Die clausule van der bible, r. 274-286]

Men leest in Ezechiëls tale
275 Dat hi an ons Heren sale
Ene porte sach besloten vaste,
Daer God door in stilre hale
Soude liden altemale
Ende nemmermeer ander gaste.

¹⁰⁸ www.liederenbank.nl, trefwoord 'nachtegaal'.

¹⁰⁹ *Hadewijch. Strofische gedichten*. Ed. Mierlo, J. van. Antwerpen 1942, via cd-rom Middelnederlands.

¹¹⁰ *Jacob van Maerlant's Strofische Gedichten*. Ed. Verdam, J. & P. Leendertz jr. Leiden 1918, via cd-rom Middelnederlands.

- 280 Dat was u lichame, scone smale,
 Dien ghi so reine ende so wale
 Hieldt, datter God in raste;
 Hine maecte u suverheit niet vale,
 Uutvercoren nachtegale,
 285 Met sinen ghebenediden laste:
 Hi was tseil dat hinc an den maste.

3. Discursieve teksten

*Die seuen wijse mannen van romen*¹¹¹

[fol. 70b-71a]

[...] In dien dat sijn soon alsoe wel in leringhe als in sinen lichaem voert ghegaen was ende gewassen. ende allen menschen behaghelic was. des is gheuallen daer sijn vader ende moeder ter tafel saten ende hi eerlicken diende dat een nachteghale vlyeghen quam ter veynstere daer si saten ende began alsoe soeteliken te singhen dat sijt al verwonderden so dat die ridder seide O hoe soeteliken singhet dit voghelkijn ende hoe ghenuechlicken waert of yemant haer sanck verstonde. ende dat conste beduden Die soon seide O waerdighe vader. ic soude v wel beduyden den sanck des nachteghalen. en ontsaghe ic mi uwes toorns niet Die vader antwoerde Segghet vrylicken mijn kint die beduydenisse des sanghes. ende besiet of ic toornich soude werden. want ic en can gheen sake daer in mercken mijns toorns Doe dit die soen hoerde seide hi. die nachteghael seit dat ic soe groten heer worden sal dat ic van allen menschen gheeert sal worden. ende sonderlinghe van minen vader die water op minen handen gheuen sel ende mijn moeder sel mit haerre hant die dwael houden Die vader antwoerde Nymmermeer en seldi dat leuen dat ghi die dienstancicheyt van ons ontfanghen selt. of sulcke heerscappie Ende mit groter toornen. ende onwaerdicheyt nam hi sinen soon op sijn scouderen lopende op die zee. ende werp hem daer in [...]

*Heymelijchede der heymelijcheit*¹¹²

[r. 1071-1080]

- Die merschen die werden vro
 Bloemen toeghen hem also
 Beesten bringhen hare vrucht
 Voghele singhen in die lucht
 1075 Leewerken ende nachtegale
 Singhen dan scoene ende wale
 Die erde die verciert hare al
 Alse die bruet die comen sal
 Te manne ende hare pareert
 1080 Ende dat huwelijc begheert

¹¹¹ *Die hystorie van die seuen wijse mannen van romen*. Ed. Botermans, A.J. Haarlem 1898, via cd-rom Middelnederlands.

¹¹² *Heymelijchede der heymelijcheit. Jacob van Maerlant*. Ed. W. Kuiper (datum onb.), via cd-rom Middelnederlands.

*Livre des mestiers*¹¹³

[De Bouc vanden Ambachten, h. 11-12]

Neen, Grielkin, maer coop bakin vleesch ende gheetin; ding ons venison dat si van everswine, van herte of van hynde, ende bereed't metten brunen pepere. Alstuut hebst ghecocht, ganc in de hoenremaerct, zo coopt IJ hoenren, J poelge ende IJ kiekene; maer ne gheenen capoen no gheenen hane ne brinc, no pluvieren, no snippen, no nachtegale, musschen no meesen, ganzen no aenden, duven no duvejonghen, no tortelduven, velthoendren no partrisen, leewerken, pauwen no heeghers, odevaers no swanen, valmeduwen no merlen, aendvoghels no butoers, cranen no oude hennen, want ic ben siec: sulc vleesch soude mi deren; in sout's niet moghen verduwen; ende ne coop hase no conin.

*Vanden winter en vanden somer*¹¹⁴

[r. 236-243]

Bollaert.

Ende si dan comen, die soete nacht,
Metten edelen dauwe in ghenen dale,
Ende si dan sijnt, die nachtegale,
Ende die bloemen staen int groen,
240 Wijt ende roet ende elc na sijn doen,
Ende die boomken staen ghebloit,
Elc sijn herte in vrouden groit,
Dan dobbeleert die minne in vroudenrijc.

¹¹³ *Het Brugsche Livre des mestiers en zijn navolgingen*. Ed. Gessler, J. Brugge 1931, via cd-rom Middelnederlands.

¹¹⁴ *Middelnederlandse dramatische poëzie*. Ed. P. Leendertz jr. Leiden 1897, via cd-rom Middelnederlands.